

НАУКОВЕ
ТОВАРИСТВО
ІМ. ШЕВЧЕНКА
В КАНАДІ

ЗАХІДНЬО КАНАДСЬКИЙ ЗБІРНИК

Матеріали
міжнародної
наукової
конференції

МОВА,
КУЛЬТУРА І СОЦІУМ
В УКРАЇНІ
ТА ДІАСПОРІ
24 серпня 2019

ТОМ
XLIX

ЗАХІДНЬОКАНАДСЬКИЙ

Б

І

Р

Н

И

К

Том XLIX

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА В КАНАДІ

**ЗАХІДНЬОКАНАДСЬКИЙ
ЗБІРНИК**

Том XLIX

Едмонтон, Канада
Видавництво НТШ в Канаді
2020

УДК 94(477).152
ББК 63

Матеріали міжнародної наукової конференції
МОВА, КУЛЬТУРА І СОЦІУМ В УКРАЇНІ ТА ДІАСПОРІ
24 серпня 2019 року
Том XLIX

Редактори: Лада Цимбала і Алла Недашківська
Відповідальний редактор: Лада Цимбала
Коректор: Ірина Костюк
Дизайн обкладинки: Володимир Стасенко

*Видання Західноканадського збірника за підтримки:
Альбертського товариства збереження української культури,
Наукового Товариства ім. Шевченка в Канаді та Альбертського товариства сприяння
українських студій*

Підготовано й видано заходами
Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді

Західноканадський збірник / За ред. Л. Цимбали і А. Недашківської. Едмонтон,
Канада: Видавництво НТШ в Канаді, 2020. Том XLIX. 148 с.; іл.

ISBN 978-1-928004-02-8

Збірник матеріалів ювілейної міжнародної наукової конференції «Мова, культура і соціум в Україні та діаспорі», яка була присвячена 70-ти ліття Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді. Наукові розвідки відомих політологів, соціологів, культурологів, мовознавців та мистецтвознавців присвячені актуальним проблемам сучасної мовної ситуації в Україні та діаспорі, питанням політичних та правових реформ у сучасній Україні, соціальній проблематиці, збереженню традицій та новацій у сучасній художній культурі українців та іншим темам.

УДК 94(477).152
ББК 63

ISBN 978-1-928004-02-8

© Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді, 2020

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY OF CANADA

**COLLECTED PAPERS
ON UKRAINIAN LIFE
IN WESTERN CANADA**

Vol. XLIX

Edmonton, Canada
Published by the Shevchenko Scientific Society of Canada
2020

Proceedings of the International Academic Conference
LANGUAGE, CULTURE, AND SOCIETY IN UKRAINE AND ITS
DIASPORA
Vol. XLIX

Editors: Lada Tsymbala and Alla Nedashkivska

Managing editor: Lada Tsymbala

Corrector: Iryna Kostiuk

Cover page design: Volodymyr Stasenکو

*The publication of this edition was made possible through the grants provided by Alberta
Ukrainian Commemorative Society, Shevchenko Scientific Society of Canada,
and the Alberta Society for the Advancement of Ukrainian Studies*

Prepared and published by the Shevchenko Scientific Society of Canada

Collected Papers: Conference Proceedings / Eds. L. Tsymbala and A. Nedashkivska.
Edmonton, Canada: Shevchenko Scientific Society of Canada, 2020. Vol. XLIX. 148 pp.; il.

ISBN 978-1-928004-02-8

The ninth volume of the «Zakhidniokanadskyi zbirnyk» represents proceedings from the international scholarly conference “Language, Culture, and Society in Ukraine and its Diaspora”, which was dedicated to the 70th anniversary of the Shevchenko Scientific Society of Canada. The papers presented are by scholars from the fields of political science, sociology, cultural studies, linguistics and art history. They explore a number of topics that relate to current political, legal and societal reforms in Ukraine, language questions and ideologies, preservation of traditions and cultivation of innovations in the contemporary art culture of Ukrainians, among other topics.

ISBN 978-1-928004-02-8

© Shevchenko Scientific Society of Canada, 2020

ЗМІСТ

НОВЕ ОБЛИЧЧЯ ЗАХІДНЬОКАНАДСЬКОГО ЗБІРНИКА НТШ <i>Лада Цимбала</i>	7
ВСТУПНЕ СЛОВО <i>Лада Цимбала та Алла Недашківська</i> УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ В КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ КУЛЬТУРОТВОРЧИХ ПРАКТИК	9
РАКУРС В ІСТОРІЮ <i>Юлія Кисла</i> НАУКА У ВИГНАННІ: З ІСТОРІЇ ЗАХІДНЬОКАНАДСЬКОГО ОСЕРЕДКУ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА	14
ВЛАДА ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ <i>Олексій Полегкий</i> НЕЗАВЕРШЕНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ: ВІД ПРОТЕСТУ ДО ПЕРЕМОГИ ПОПУЛІЗМУ	47 48
<i>Богдан Гарасимів</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІЦІЇ: ПРОБЛЕМИ РЕФОРМИ ПОЛІЦІЇ В УКРАЇНІ	 57
КУЛЬТУРА І МИСТЕЦТВО <i>Лада Цимбала</i> НАЦІОНАЛЬНА ТРАДИЦІЯ І СУЧАСНА ФОРМА: РЕФЛЕКСІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ	71 72
<i>Ірина Скубій</i> УНІВЕРСАЛЬНИЙ МАГАЗИН ЯК РАДЯНСЬКИЙ СИМВОЛ У СУЧАСНОМУ МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ	 84
<i>Ольга Зайцева-Герц</i> СПЕЦИФІКА МУЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ МУЛЬТИЛІНГВАЛЬНИХ ПІСЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРІ В КАНАДІ	 101
МОВА І СОЦІУМ <i>Тетяна Іванченко</i> ІНТЕРНЕТ-МЕМ ЯК ФОРМА ВІЗУАЛІЗАЦІЇ «НАТЕ СПЕЕСН» У СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА (НА ПРИКЛАДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ)	107 108
<i>Алла Недашківська</i> МОВНІ ІДЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ: РІДНА МОВА ТА АКТИВІЗМ РІДНОЇ МОВИ	 124
<i>Андрій Горняткевич</i> УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС 2019 р.: СТАРЕ ЗНОВ НОВЕ	 142

НОВЕ ОБЛИЧЧЯ ЗАХІДНЬОКАНАДСЬКОГО ЗБІРНИКА НТШ

Упродовж останніх десятиліть увага до концепції дизайну Західньоканадського збірника Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді зосереджувалася лише на змістовій складовій наукового видання. Ідея візуалізації, зокрема «впізнаваності» наукового часопису, почасти зосереджувалася винятково на «зчитуванні» логотипа НТШ Канади в заголовку та текстовій рубрикації «Збірників».

Традиції дизайну обкладинок наукових видань НТШ у Північній Америці, зокрема від 40-х рр. ХХ ст., пов'язані з творчою діяльністю провідних графіків українського модернізму Якова Гніздовського, Роберта Лісовського, Павла Ковжуна, засадничими аспектами творчості яких були звернення до глибинних традицій національної культури, зокрема широке використання народної орнаментики, історичної стилістики у контексті актуальних модерністичних практик. Зокрема, у логотипі НТШ Сполучених Штатів Америки та НТШ Канади 1949 року Яків Гніздовський проектує універсальний знак-символ – меандр, компонований з прямокутних графем літер «Н-Т-Ш», який сьогодні є базовим в авторських правах громадської організації НТШ на теренах Північної Америки (США, Канади)¹.

До сьогодні логотип НТШ у дизайні обкладинок Західньоканадського наукового збірника НТШ – єдина впізнавана складова, що формує візію сприйняття наукового видання. Очевидно, у контексті естетики наукових видань українських інституцій як в Україні, так і в діаспорі актуалізується проблематика модернізації візуального образу, зокрема оновлення дизайну титульних сторінок наукових видань, присвячених українознавчим студіям².

Відтак, «нове обличчя» Західньоканадського збірника Наукового товариства ім. Шевченка стало вкрай актуальним. Нове дизайнерське бачення обкладинки запропонував український дизайнер-графік, багаторічний завідувач кафедри книжкової графіки та дизайну друкованої продукції Української академії друкарства (Львів, Україна), професор, кандидат мистецтвознавства Стасенко Володимир Васильович.

Концепт нового дизайну обкладинки обіймає низку провідних складових:

- утилітарність, скерованість на тиражування, легкість «прочитання» для споживача та гнучкість до майбутніх модифікацій;
- академічність, або, на думку автора, «збереження класичних виражальних засобів

¹ <https://diasporiana.org.ua/istoriya/3734-istoriya-naukovogo-tovaristva-im-shevchenka/>

² <https://www.husj.harvard.edu/volumes/volume-37-number-1-2-2020>

формотворення»³;

- відданість традиції, а саме – звернення до традицій дизайну наукових видань НТШ територіальних осередків і громад у хронологічному зрізі, зокрема, традицій дизайну книжкової графіки українського модернізму;
- осучаснення, а саме – введення в композицію обкладинки лінійних, колористичних і тональних конструкцій, наповнених символічним змістом: фрагменти «тризуба», «кленового листа», «заголовні букви З, К, Н, Т, Ш», що окреслюють ключові тематичні вектори видання.

Художньо-стилістичне вирішення «нового обличчя» Західноканадського збірника також запроєктоване на основі гнучкої форми композиції, що передбачає формальні зміни, які варіюються зміною колориту, текстового та шрифтового наповнення.

Основа дизайну – гармонізація, досягнення цілісності композиції шляхом контрастних і нюансних поєднань фонових і шрифтових складових на основі деконструкції – авторський творчий підхід Володимира Стасенка. Академічність «нового обличчя» збірника, з одного боку, та модернізація та гнучкість з іншого – ключові аспекти оновленого дизайну.

Слід також відзначити важливість співпраці українських наукових і мистецьких професійних інституцій Північної Америки та України в таких проєктах. Відтак, новий дизайн збірника – актуальний і позитивний приклад синхронізації та гармонізації наукової та творчої думки сучасних українознавчих студій і в діаспорі, і в Україні.

Лада Цимбала

кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри історії і теорії мистецтва
Львівської національної академії мистецтв

³ Інтерв'ю з Володимиром Стасенком. Львів, 23.11.2020.

**ВСТУПНЕ СЛОВО:
УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ В КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ
КУЛЬТУРОТВОРЧИХ ПРАКТИК**

Західноканадський збірник – видання Наукового товариства ім. Шевченка у Канаді, періодичне видання, яке впродовж п'ятдесяти років (з 1973 року) акумулює на своїх шпальтах актуальні дослідницькі практики соціокультурного життя українства у Канаді, історичні розвідки, присвячені культурі, традиціям, звичаям, фольклору українців та окреслює шляхи збереження та розвитку національних традицій у полінаціональному культурному середовищі Канади.

Знаковою постаттю, що надала «нового життя» українським гуманітарним студіям, і «відновленню» Західноканадського наукового збірника на початку 2000–х років став голова Західноканадського осередку НТШ в Едмонтоні д-р Петро Саварин. Саме завдяки тривалим зусиллям д-ра Саварина побачив світ ювілейний 7 том Західноканадського наукового збірника, присвячений двохсотліттю від дня народження Великого Кобзаря, до якого окрім науковців із Канади активно долучилися численні науковці-гуманітарії з України, що також посприяло і сприяє сьогодні широкому діалогу гуманітаріїв Канади з науковцями з України.

Відтак, ювілейна міжнародна конференція «Мова, культура та соціум в Україні та діаспорі», що відбулася 24 серпня 2019 року в Інституті ім. Св. Івана в Едмонтоні, стала своєрідним синтезом наукових візій сучасних українських науковців із різних академічних шкіл України, Європи та Канади та окреслила актуальну проблематику сучасних українознавчих студій. Конференція, присвячена 70-літтю НТШ в Канаді, була організована Західноканадським осередком НТШ разом з Альбертським товариством сприяння розвитку українських студій (АТСПРУС) за підтримки відділу сучасних мов та культурології Альбертського університету та Канадського Інституту українських студій⁴.

Конференція розпочалася зачитанням вступного слова голови НТШ в Канаді д-ра Дарії Даревич. Привітали учасників та слухачів голова Західноканадського осередку НТШ д-р Алла Недашківська та Голова АТСПРУС д-р Олександр Панкєєв. Особливої подяки заслуговують учасники конференції, які були представлені різними науковими,

⁴ Про конференцію читайте також у газеті [Новий Шлях / Українські вісті](#).

освітніми, урядовими та громадськими інституціями Канади, України та Німеччини. Велика кількість учасників конференції – науковці Альбертського університету (Ярослав Балан, Богдан Гарасимів, Андрій Горняткевич, Роман Лексіков, Алла Недашківська, Олександр Панкєєв, Олексій Полегкий, Олена Сіваченко та Іван Шматко) та Університету Торонто (Ростислав Сорока). Учасники з України представлені Львівською національною академією мистецтв (Лада Цимбала) та Харківським національним технічним університетом ім. Петра Василенка (Ірина Скубій). Українські мовознавчі студії у Німеччині окреслила докторантка Технічного університету м. Дрезден Тетяна Іванченко. Також до роботи конференції активно долучилися україністи едмонтонських наукових та держаних інституцій: НТШ в Канаді (Валерій Полковський), Альбертське товариство сприяння розвитку українських студій (Олена Гончарова), Уряд провінції Альберта (Богдан Горіх).

Тематично конференційні доповіді були згруповані у п'ять секцій «Влада та популізм в сучасній Україні», «Правозастосування в сучасній Україні», «Культурний та соціальний простори сучасної України», «Мовні питання» та «Суспільство та персоналії української діаспори в Канаді».

Цей спеціальний випуск «Західноканадського збірника», в основу якого лягло багато виголошених доповідей, став логічним завершенням конференції.

Діапазон проблематики, що хвилює сьогодні науковців як в Україні, так і в діаспорі досить широкий: від історичних екскурсів у часи становлення та розквіту української науки в Канаді чи критики радянського «тоталітарного минулого» – до проблеми збереження національної ідентичності у сучасному глобалізованому суспільстві.

Грунтовна наукова ретроспекція становлення та розвитку Західноканадського осередку Наукового товариства ім. Шевченка в Едмонтоні та його значення для поступу української наукової думки в діаспорі представлена у дослідженні Юлії Кислої. Саме з дослідження Юлії Кислої довідуємося про неоціненний вклад очільників Західноканадського осередку д-ра Івана Німчука, д-ра Василя Лаби, інж. Володимира Мацьківа, проф. Богдана Боцюрківа, інж. Василя Кунди, проф. Яра Славутича, ред. Михайла Хом'яка, проф. Богдана Медвідського, проф. Петра Ролянда, та довгострокового голови д-ра і адв. Петра Саварина, а на сьогодні проф. Алли Недашківської у розвиток наукової громади Альберти, плекання української науки та культури в осередку та успіхи громади.

Продовжує тематичну рубрикацію політична проблематика, яка чи не найбільше збудує сьогодні українську наукову спільноту і в Україні, і в діаспорі. Політична ситуація в сучасній Україні: влада чи безладдя, популізм, реформи чи антиреформи поліції та державних структур – на ці гострі проблеми та актуальні виклики намагаються дати відповідь науковці Олексій Полегкий та Богдан Гарасимів.

Секція культурознавчих та мистецтвознавчих студій поєднує історичні розвідки Олександра Панкєєва та Ірини Скубій з історії тотальної «радянської символіки», що сьогодні, в умовах активної декомунізації в Україні отримує нові семантичні вияви й культуротворчі трансформації. Сучасна платформа збереження та інтерпретації етно-мистецьких традицій в українській проєктній культурі проілюстрована у статті Лади Цимбали.

Вагомий теоретичний сегмент наукових розвідок, що формують ідеологічне поле сучасної української культури і широко представлені на конференції відомими науковцями, пов'язаний сьогодні з проблематикою функціонування української мови та її ролі в суспільстві. Мова як ідеологічна зброя у часи російської окупації на Сході України фахово аналізується у дослідженні Тетяни Іванченко. Мовні ідеології, а саме ідеологію мовного активізму та її значення у контексті нового українського державотворення пропонує у своїй науковій розвідці Алла Недашківська. Завершує мовознавчу рубрику ґрунтовне дослідження нового українського правопису 2019 року Андрія Горняткевича.

До Збірника також включена стаття Ольги Зайцевої-Герц про гібридність та адаптацію виконавського стилю та текстів мультилінгвальних пісень в українській діаспорі в Канаді, яка була представлена на конференції НТШ «Сімдесятиліття НТШ у Канаді: підсумки і перспективи» 1-го грудня 2019 р. в Торонті.

Загалом, у черговому науковому збірнику читач знайде відповіді на широкий спектр проблематики сучасних українознавчих студій та виявить можливості подальших гостро актуальних наукових розвідок.

Висловлюємо Велику подяку за організацію конференції співголовам організаційного комітету конференції Аллі Недашківській (Голова Західньоканадського осередку НТШ в Канаді) та Олександрю Панкєєву (Голова АТСПУС). Окрема подяка членам управи Західньоканадського осередку НТШ – Ларисі Білоус, Олені Сіваченко, Іванові Павлові Химці, Сергієві Ціпку і Марині Чернявській та членам управи АТСПУС

– Ігорю Броді, Богдану Валківу, Юліані Волошиній, Олені Гончаровій, Петрові Ролянду та Марині Чернявській.

Також висловлюємо подяку у підтримці публікації збірника Альбертському товариству збереження української культури, Науковому товариству ім. Шевченка в Канаді та Альбертському товариству сприяння українських студій.

Лада Цимбала та Алла Недашківська

редактори

жовтень 2020 р.

Іл. 1. Учасники міжнародної конференції «Мова, культура і соціум в Україні та діаспорі» 24 серпня 2019 р. інститут Св. Івана. Едмонтон, Канада.

Зліва направо:

Юлія Кисла, Лада Цимбала, Ірина Скубій, Тетяна Іванченко, Богдан Гарасимів, Олена Гончарова, Василь Кохан, Любов Недашківська, Алла Недашківська, Богдан Горіх, Олена Сіваченко, Олексій Полегкий, Надія Шаповал, Валерій Полковський, Іван-Павло Химка, Андрій Горняткевич, Ярослав Балан.

НАУКА У ВИГНАННІ: З ІСТОРІЇ ЗАХІДНЬОКАНАДСЬКОГО ОСЕРЕДКУ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА¹

Юлія Кисла, Едмонтон, Канада

Анотація. У науковій розвідці, що будується за хронологічним принципом, на основі архівних джерел, спогадів і згадок очевидців представлена ретроспекція становлення та розвитку осередку Західноканадського осередку Наукового товариства ім. Шевченка та його значення для поступу української наукової думки в діаспорі. Значна увага сфокусована на дослідженні життєвого та творчого шляху відомих очільників Західноканадського осередку д-ра Івана Німчука, д-ра Василя Лаби, інж. Володимира Мацьківа, проф. Богдана Боцюрківа, інж. Василя Кунди, проф. Яра Славутича, ред. Михайла Хом'яка, проф. Богдана Медвідського, проф. Петра Ролянда, а також довгострокового голови осередку – д-ра і адв. Петра Саварина. У статті аналізуються об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впродовж понад пів століття впливали на формування української культурної та наукової громади Альберти, успіхи та складнощі на шляху плекання «українськості» в соціокультурному просторі Канади.

Ми живемо в малокультурних умовах, у тісноті, не маючи власного кутка, часто серед руїн найбільш поруйнованих міст, загрожені постійною небезпекою втратити навіть той куток з твердим ложем, де провізорично прихилили свої голови. Ми люди без імені і без держави, без громадської приналежності. А проте вперто стоїмо на своєму мандрівному шляху й не хочемо збочити з нього. Ми ладні піти світ за очі, за океани, у краї тропічні чи полярні, аби не вертати додому – це явище, яке не має прикладу в історії. І в цих важких умовах життя, віддані на ласку чужих народів, ставши перехожими гостями – ми далі творимо свою культуру. [...] Який інший народ спромігся б на це?²
Юрій Клен (Освальд Бургхардт), 1945

¹ Дослідницька робота над цією статтею стала можливою за підтримки Альбертського товариства сприяння українських студій та Західноканадського осередку Наукового товариства ім. Шевченка.

² Клен, Юрій. «Думки на дозвіллі.» *Українські вісті*. Новий Ульм, 1947, ч. 87. Цит. за *Mission Impossible. MUR i odrodzenie ukraińskiego życia literackiego w obozach dla uchodźców na terytorium Niemiec, 1945–1948. Część II. Antologia tekstów źródłowych*. Warszawa, (2014): 141.

Історія постановня Західньоканадського осередку Наукового Товариства ім. Шевченка (далі НТШ-ЗК) 1955 року є тісно пов'язаною з історією «третьої хвилі» післявоєнної еміграції українців до Канади кінця 1940-х – початку 1950-х років. На відміну від двох попередніх хвиль, що мали чітко економічний та заробітчанський характер, велика частина емігрантів післявоєнного часу були вимушеними біженцями, т.зв. переміщеними особами (Displaced Persons, ДіПі), що не хотіли жити в «радянському раю» і свідомо обрали «скитальський» шлях. На відміну від міжвоєнної еміграції, «третьої хвилі» еміграції мала винятково політичний характер і була за своєю суттю «антибільшовицькою». Із загальної кількості двох мільйонів українців, що опинилися в зонах, окупованих союзницькими військами після Другої світової війни, лише 250 тис. з них вдалося уникнути масової – найчастіше примусової – репатріації до СРСР навесні-влітку 1945 року. Протягом наступних п'яти років переважна більшість з них оселилася в країнах Західної Європи та Північної та Південної Америки, включно з Канадою, де знайшли притулок близько 35-40 тис. українських біженців³.

На відміну від двох попередніх хвиль, що склалися переважно з економічних мігрантів із Західної України (переважно Австро-Угорщини перед Першою світовою війною і Польщі й Румунії в міжвоєнний період), еміграція українців у Канаду після Другої світової війни була більш «сборною», бо охоплювала також вихідців з Української РСР, хоч їх відсоток не був дуже значним через радянську репатріацію⁴. Її характерною особливістю була вагома частка інтелігенції, у тому числі культурної еліти, політичних діячів і видатних науковців, що склали близько 30-40 відсотків від загальної кількості українських «діпістів»⁵. Дехто навіть пропонує називати її «інтелігентською» еміграцією, адже загальна частка тих, хто мали професійну освіту, була вищою серед новоприбулих, ніж серед канадських українців загалом⁶. І це при тому, що кількісно післявоєнні емігранти склали лише половину від числа емігрантів другої хвилі й лише одну п'яту тих, хто оселився в Канаді перед Першою світовою війною. Навіть більше, третя хвиля була міською еміграцією по своїй природі й доклалася до змін у

³ Stebelsky, Ihor. «Population Migration after World War II.» *The Refugee Experience. Ukrainian Displaced Persons after World War II*. Eds. Wsewolod W. Isajiw, Yury Boshyk, Roman Senkus. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, (1992): 35.

⁴ Марунчак, Михайло Г. *Історія українців Канади*. Том 2. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, (1974): 271.

⁵ Subtelny, Orest. «Ukrainian Political Refugees: An Historical Overview.» *The Refugee Experience. Ukrainian Displaced Persons after World War II*, 14.

⁶ Stebelsky, Ihor. «The Resettlement of Ukrainian Refugees in Canada after the Second World War.» *Canada's Ukrainians. Negotiating an Identity*. Eds. Luciuk, Lubomyr and Hryniuk, Stella. Toronto: University of Toronto Press, (1991): 52.

географічному розселенні українців у Канаді. На відміну від попередників, які традиційно селилися в степових аграрних провінціях Альберти, Саскачевану й Манітоби, повоєнні емігранти надавали перевагу великим індустріальним центрам – в Онтаріо (47%) та Квебеці (20%), де вони мали більше можливостей для працевлаштування.

На велике здивування «староприбулих», нова генерація українських емігрантів сильно відрізнялася від попередників, передусім своєю політичною заангажованістю, що призводило до суттєвих непорозумінь і дебатів усередині емігрантської спільноти⁷. Будучи завзятими критиками Радянського Союзу та комунізму загалом, нові емігранти були значно «правішими» за своїми політичними поглядами, ніж їхні попередники⁸. Багато хто з них були політично активні протягом визвольних змагань 1917-1921 років, мали безпосередній досвід життя і під радянською, і під нацистською окупацією впродовж Другої світової війни, що наклало відбиток на їхній світогляд. Поза тим, на відміну від передвоєнних економічних мігрантів, «позбавлені місця» українці були вимушеними мігрантами, які шукали в Канаді тимчасового притулку і все ще сподівалися на повернення додому, психологічно не готові прийняти своє емігрантське становище як доконаний факт, оскільки їхні «пошуки нової домівки поза межами України означали б визнання своєї поразки у боротьбі за незалежну Україну»⁹.

Усі згадані фактори дозволили українській діаспорі мати значні інтелектуальні ресурси для активізації та розбудови громадсько-політичного життя у нових умовах, що з часом дозволило українській спільноті виокремитися в одну з найактивніших серед етнічних груп Канади та зумовило її подальшу успішну інтеграцію у канадське суспільство без втрати національної самобутності¹⁰. Важливу роль у цьому процесі відіграло Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді разом з його осередком у Західній Канаді в Едмонтоні, які за умов неможливості вільного розвитку української науки на території України доклалися до того, що Канада в другій половині ХХ століття стала одним із центрів українознавства на Заході. Певною мірою можна говорити про те, що Наукове товариство ім. Шевченка за океаном виконувало ту саму роль, що її відіграло

⁷ Luciuk, Lubomyr Y. «This Should Never Be Spoken or Quoted Publicly: Canada's Ukrainians and Their Encounter with the DPs.» *Canada's Ukrainians*, 103-122.

⁸ Himka, John-Paul. «A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America.» *Austrian History Yearbook* 37, (2006): 21.

⁹ Luciuk, Lubomyr Y. «'Trouble All Around'. Ukrainian Canadians and Their Encounter with the Ukrainian Refugees of Europe, 1943-195.» *Canadian Ethnic Studies* no 21(3), (1989): 51.

¹⁰ Кондрашевська, Юлія. «Національно-культурні здобутки українців Канади.» *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»*. Вип. 23, (2015): 204.

створене 1873 року «матірне» Товариство у Львові, яке, будучи «огнищем української культури поза межами досягання російської цензури»¹¹, стало науковим осередком всеукраїнського значення в умовах заборони українського слова у Російській імперії.

Українська наука в умовах еміграційного життя в Канаді

Подібно до того, як українці перших двох хвиль спромоглися сформувати унікальний українсько-канадський культурний ландшафт на Заході Канади, повоєнні «скитальці» принесли із собою не лише політичну розрізненість, а й певний культурний багаж, який вони винесли з життя в Україні та власне свого досвіду «скитальства». Прибувши в Північну Америку, вони, насамперед, спробували відтворити в еміграції організаційні структури, що існували на батьківщині перед початком Другої світової війни. Це, в першу чергу, стосується українських науковців у вигнанні, які за різними підрахунками становили від 0,2 до 0,6 відсотків від загальної кількості українського населення європейських таборів переміщених осіб¹² (іл. 1). Значна кількість з них жили в Баварії, зокрема в Мюнхені та його околицях, який згодом перетворився на важливий осередок українського наукового життя в еміграції. Більшість із них, як виглядає, згодом осіли в Сполучених Штатах Америки, частина виїхала до Канади, а решта, такі як відома історикня д-р Наталія Полонська-Василенко (1884-1973) чи географ та політичний діяч д-р Володимир Кубійович (1900-1985), через свій вік та проблеми зі здоров'ям стали т. зв. «залишенцями» в Європі.

Заснування представництв Наукового Товариства ім. Шевченка в Канаді (НТШ-К) в Торонто чи-то Української Вільної Академії Наук (УВАН) у Вінніпезі 1949 року було зразком перенесення культурної традиції у нові умови, що мало на меті «репрезентувати українське наукове життя у вільному світі». Якщо перша продовжувала традиції

¹¹ Дорошенко, Дмитро. *Розвиток української науки під прапором Шевченка*. Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1949: 3. Ця організація виникла 1873 року під назвою Літературне товариство імені Т. Шевченка, проте вже 1892 року назву було змінено на Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

¹² Wypar, Lubomyr R. «Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945-1952» in *The Refugee Experience. Ukrainian Displaced Persons after World War II*, 316. На думку Винара, на території Західної Німеччини і Австрії мешкало приблизно 400 українських науковців. Проте, згідно з даними Ігоря Стебельського, 1948 року в американській та британській зонах сукупно проживало 679 науковців, що становить 0,6 % від загальної маси населення таборів (Stebelsky, Ihor. «The Resettlement of Ukrainian Refugees in Canada after the Second World War.» *Canada's Ukrainians*, 132). Останні дані, зібрані Центральним представництвом української еміграції в Німеччині, включає лише категорію «науковці», тоді як реальна цифра «професіоналів із вищою кваліфікацією» таких як вчителі, письменники чи журналісти була набагато більшою (3159 в американській та 517 у британській зонах, що становило відповідно 5,2 і 1,8% від загальної кількості діпів). Цікаво, що за підрахунками Володимира Кривуцького, загальний відсоток української інтелігенції серед нової еміграції був значно вищим (15-16%), ніж, скажімо, серед поляків (3-4%). Див. Кривуцький, Володимир. «Дві головні переселенські проблеми (До проблеми переселення української інтелігенції).» *Сьогочасне й минуле*. №1, (1948): 86.

найстарішої української наукової інституції, заснованої у Львові 1873 року та ліквідованої більшовиками 1940 року, друга була інтелектуальною спадкоємицею діяльності Всеукраїнської академії наук у Києві в 1920-х роках. Незважаючи на те, що представники обох товариств – часто будучи одночасно членами і НТШ, і ВУАН – гіпотетично були не проти їх злиття в одну центральну наукову установу, переговори про це не призвели до якихось суттєвих результатів. Відтак, в українській науці на еміграції – і в Європі, і за океаном – продовжували паралельно існувати дві наукові інституції, що мали схожі погляди на роль української науки в екзилі та сповідували той самий принцип неупередженого аналізу та незалежної науки, апелюючи до традицій історика Михайла Грушевського. З одного боку, такий стан речей був зумовлений наявністю «прихованих» інтересів і персональних амбіцій серед науковців, які надавали перевагу «створюванню ‘своїх власних’ дослідницьких центрів»¹³. З іншого боку, поділ на дві академії фактично відображав наявний регіональний розподіл на «галичан» і «придніпрянців підсовецького виховання», що мав місце і в інших ділянках емігрантського життя новоприбулих.

Ідея відновити ліквідоване більшовиками у Львові 1940 року Наукове Товариство ім. Шевченка в еміграції виникла ще 1946 року, проте була реалізована на Загальних Зборах товариства в Мюнхені 30 березня 1947 року. На той час, згідно з даними, що їх наводить генеральний секретар Володимир Кубійович, із 127-ми членів НТШ 1939 року більше половини (55, включно з тими, що їх вибрали в 1942-1943 роках) опинилися на еміграції, 43 померли, близько 30-ти залишилося на рідних землях¹⁴. Новостворена установа, на чолі якої став її колишній голова Іван Раковський, продовжувала традиції «матірної» організації у Львові, маючи на меті «плекати й розвивати науку, зокрема в ділянці українознавства»¹⁵, проте, діючи в еміграційних умовах, перебрала на себе також завдання «допомогти [краю] в нашій визвольній боротьбі»¹⁶. У зв'язку з масовим «ексодусом» (виїздом) українських науковців за океан у 1948-1951 роках та в умовах подальшого розпорошення членів НТШ по світі назріла проблема подальшої перебудови цієї організації, оскільки «нова дійсність» вимагала «нових форм діяння»¹⁷. 1951 року

¹³ Wynar, Lubomyr R. «Ukrainian Scholarship in Postwar Germany,» 1945-1952, 327.

¹⁴ Кубійович, Володимир. «Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939-1952 рр.» http://shron1.chtyvo.org.ua/Kubiovych/Naukove_Tovarystvo_im_Shevchenka_u_19391952_pp.pdf

¹⁵ Див. Статут НТШ (Торонто-Канада), схвалений на IV Звичайних Загальних Зборах 25 лютого 1955 року, Provincial Archives of Alberta (далі ПАА), ас. PR2010.0645/576.

¹⁶ Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка. Червень-липень 1949. Ч. 1-2, ПАА, ас. PR1985.0191/291.

¹⁷ Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка. Червень-липень 1949. Ч. 1-2, ПАА, ас. PR1985.0191/291.

Централю НТШ (Головний відділ) перенесено до Сарселя поблизу Парижа у Франції, де за сприяння Апостольського візитатора для українців-католиків у Західній Європі, єпископа Української греко-католицької церкви (УГКЦ) д-ра Івана Бучка та за фінансової підтримки Східної Конгрегації в Римі було придбано будинок для потреб НТШ. Сарсельський науковий осередок під проводом Володимира Кубійовича та кількома платними силами був аж до створення Українського наукового інституту в Гарвардському університеті (HURI) 1973-го і Канадського Інституту українських студій (КИУС) 1976 року «єдиним, хоч і скромним українським науково-дослідним інститутом на еміграції»¹⁸. Згодом у місцях найбільшої концентрації членів постали відділи в Америці (1947), Канаді (1949), Австралії (1950) та Європі (1952). Після реорганізації структури на початку 1950-х років НТШ перетворилося на федерацію чотирьох НТШ, об'єднаних для наукової співпраці спільною Головною Радою НТШ. Із зміною Статуту Товариства 1955 року, який офіційно затвердив створення цих крайових НТШ як автономних організацій, що діяли згідно з вимогами законів у країнах їхнього розміщення, утворено Західньоканадський Осередок праці в місті Едмонтоні для поживлення праці членів, що жили далеко від Торонта.

Як вже зазначалося, переважна більшість українських вчених – а, отже, й членів НТШ, – виїхала в Сполучені Штати Америки, переважно до Нью-Йорка, куди навіть за якийсь час планувалося перенести Централю НТШ¹⁹. У Канаді ж станом на 9 червня 1949 року оселилося 19 членів НТШ (14 дійсних і 5 звичайних), що скупчилися переважно в Торонто, Вінніпезі та Едмонтоні. Розмови про закладання «західньо-канадського» відділу НТШ в Едмонтоні велися ще з весни 1949 року²⁰. Побутувала навіть думка про заснування бібліотеки українознавства при Єпископській Консисторії в Едмонтоні²¹, який від 1948 року став осідком апостольського екзарха в Західній Канаді, єпископа УГКЦ Ніля Саварина, дійсного члена НТШ в Канаді від 1955 року. Першочерговим завданням відділу

¹⁸ Кубійович, Володимир. «Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939-1952 рр.» *Український історик*. №1-2, (1973): 35. URL:

http://shron1.chtyvo.org.ua/Kubiovych/Naukove_Tovarystvo_im_Shevchenka_u_19391952_pp.pdf

¹⁹ Зрештою цей план не був реалізований через неможливість матеріального утримання постійних співробітників Централі (як мінімум 7 осіб) за океаном (Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка. Рік 2, березень-квітень 1950. Ч. 3-4: 4-5, РАА, асс. PR1985.0191/291). За даними, що їх наводить Володимир Кубійович, у березні 1949 року НТШ-А нараховував 27 дійсних та 18 звичайних членів, тоді як 1953 року – відповідно 64 дійсних і 94 звичайних (Володимир Кубійович. «Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939-1952 рр.» *Український історик*. №1-2, (1973): 22.

²⁰ РАА, асс. PR1985.0191/573.

²¹ З листа Стефана Годованого Івану Німчуку від 16 травня 1949 року, РАА, асс. PR1985.0191/573.

Станом на 1954 рік ця бібліотека завдяки зусиллям Владики нараховувала вже бл. 3 тис. томів (РАА, асс. PR1985.0191/596).

мало б стати, на думку Стефана Годованого, збирання фондів, адже, «наукова праця в Канадійських умовах дуже тяжка, бо тут нема української літератури, нема матеріалів до праці»²².

Вибір Едмонтона як потенційного осідку НТШ в Західній Канаді обумовлювався високим рівнем концентрації українців, передусім галичан – греко-католиків, та наявністю розбудованої мережі україномовної преси. Йдеться насамперед про найстаріший в Канаді українсько-католицький тижневик «Українські вісті», редактором якого з початку літа 1949 року став Іван Німчук, а також друкарню й журнал «Світло» при монастирі отців василіян у Мондері. Також тут на кінець 1949 року перебувала досить значна кількість новоприбулих вчених, історично зв'язаних із НТШ чи науковим Львовом: останній редактор львівської газети «Діло» та дійсний член НТШ ще зі Львова д-р Іван Німчук (іл. 2), редактор і журналіст Михайло Хом'як, адвокат з Чорткова д-р Михайло Росляк, інженер Роман Голод, наймолодший син Василя Стефаніка, літературознавець та літературний критик Юрій Стефанік, та священник греко-католицької церкви д-р Михайло Сопуляк²³. 1950 року до них доєдналися відомий богослов, професор Греко-католицької семінарії у Львові та дійсний член НТШ, д-р Василь Лаба, художник Юліян Буцманюк і спеціаліст з ділянки історії церкви та соціальної статистики Богдан Казимира. Всі ці фактори впливали на те, що Едмонтон з його культурним і фінансовим потенціалом від самого початку розглядався як важливий осередок наукової праці, який, на думку голови американського НТШ д-ра Миколи Чубатого (1949-1952), «в опертю на наше громадянство і Владикю» міг би «багато вчинити для Товариства і в справі пропаганди і в справі фінансової допомоги»²⁴.

Від кінця 1948 року з ініціативи дійсних членів Євгена Вертипороха, Володимира Бригідера з Торонто і Івана Німчука з Едмонтона розпочалися заходи щодо створення в Канаді відділу НТШ²⁵. А вже 19 квітня 1949 року на засіданні одного з ініціативних комітетів вирішено «заснувати в Канаді окрему клітину Товариства, яка в'язала б розпорощене членство як під оглядом наукової праці, так і організаційним». За попереднім задумом, на терені Канади мало постати два незалежні представництва НТШ – на східну Канаду в Торонто та Західну – в Едмонтоні. Територіальне розмежування сфери дій обох

²² З листа Стефана Годованого Івану Німчуку від 24 вересня 1949 року, РАА, асс. PR1985.0191/575.

²³ Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка. Жовтень 1949. Ч. 5: 2, РАА, асс. PR1985.0191/291. Близький товариш й колега Німчука по «Ділу» й «Краківських вістях», Михайло Хом'як, хоч і перебував в Канаді з осені 1948 року, а з початку 1950 – в Едмонтоні, став членом НТШ лише 1959 року.

²⁴ З листа Миколи Чубатого Іванові Німчуку від 27 липня 1949 року, РАА, асс. PR1985.0191/575.

²⁵ Ювілейний збірник наукових праць в 100-річчя НТШ і в 25-річчя НТШ у Канаді. Торонто, (1977): 35.

осередків на схід і захід було обумовлене таким чином, «щоб не входити в колізію з УВАН», яке мало свій осідок у Вінніпезі²⁶. Урешті-решт, з ідеї «станції НТШ в Едмонтоні на Західну Канаду» «якось нічого не вийшло» і осідком НТШ на всю Канаду стало саме Торонто, де, на думку Володимира Кубійовича, були «далеко кращі умовини для розвитку»²⁷. Саме тут, згідно з його словами, концентрувалося більше число звичайних і дійсних членів НТШ, що виявляли «велику охоту праці»²⁸.

Заснування Канадського відділу НТШ відбулося на Установчих загальних зборах 1 жовтня 1949 року, що проводилися в приміщенні Інституту Митрополита Шептицького в Торонто. На цих зборах схвалено окремий статут товариства і вибрано управу під головуванням хіміка д-ра Євгена Вертипороха. Івана Німчука, який через свою відсутність на засіданні передав право голосу своєму колезі археологу д-ру Ярославу Пастернаку, вибрано «представником на Едмонтон», а відомого львівського видавця Івана Тиктора – на Вінніпег²⁹. У статуті новоствореної організації вказувалося, що метою відділу є «розвивати українську науку на терені Канади та репрезентувати її перед українським і чужинецьким світом», а також «допомагати Централі Н.Т.Ш. в Європі та підготовляти її ґрунт до праці на випадок евентуального перенесення до Канади»³⁰.

Дуже скоро Торонто, де оселилося більше половини «пришельців» третьої хвилі еміграції³¹, з огляду на свою близькість до «серця» української еміграції в США Нью-Йорку та віддаленість від Вінніпегу, стає провідним культурним осередком українців у Канаді. За свідченням Стефана Годованого, від початку 1950-х років Торонто починає поважно конкурувати зі старими культурними центрами, такими як Вінніпег чи Едмонтон. У своєму листі до Івана Німчука від 1 вересня 1951 року він пише: «У всякому разі наукове життя зосереджується до певної міри тут, хоча у Вінніпегу існує вільна академія наук без солідних науковців від часу, коли виїхав до Європи і помер проф. Дмитро Дорошенко [березень 1951 року]. Один [Леонід] Білецький і Я.[рослав] Рудницький дещо замало на відділ академії»³².

²⁶ З листа Володимира Кубійовича Іванові Німчуку від 9 червня 1949 року, РАА, асс. PR1985.0191/574.

²⁷ З листа Володимира Кубійовича Іванові Німчуку від 14 грудня 1949 року, РАА, асс. PR1985.0191/575.

²⁸ З листа Володимира Кубійовича Івану Німчуку від 29 серпня 1949 року, РАА, асс. PR1985.0191/575.

²⁹ Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка. Рік 1, жовтень 1949. Ч. 5, 2, РАА, асс. PR1985.0191/291. Деякі видання помилково подають 17 жовтня як дату заснування НТШ-К. *Ювілейний збірник наукових праць в 100-річчя НТШ і в 25-річчя НТШ у Канаді*. Торонто, (1977): 35.

³⁰ РАА, асс. PR1985.0191/575.

³¹ Марунчак, Михайло Г. *Історія українців Канади*. Том 2, Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, (1974): 279.

³² З листа Стефана Годованого Івану Німчуку від 1 вересня 1951 року, РАА, асс. PR1985.0191/579.

На фоні досить ускладнених відносин між НТШ та УВАН в Америці³³, канадські представництва від самого початку уживали заходи щодо налагодження співпраці. В лютому 1950 року на скандально відомому Третньому Конгресі українців Канади у Вінніпезі проф. Вертипорох за свої власної ініціативи, без узгодження з Управою відділу, відбув низку зустрічей із Президією УВАН і підписав комунікат про подальшу співпрацю між цими двома організаціями, де вирішено «вести на майбутнє наукову працю в повній злагоді й порозумінні між членами одної і другої наукової організації»³⁴. Втім, незважаючи на всі подальші спроби порозуміння, кожна з цих поважних наукових установ – за відсутності координації діяльності у найважливіших напрямках наукових досліджень – продовжувала розвиватися сама по собі, претендуючи «на першість котроїсь із цих інституцій у визнанні бути ‘Українською академією’»³⁵.

В умовах боротьби різних установ за впливи серед канадійського громадянства та дальшого розпорошення членства, перед новоствореним товариством постала низка викликів, найважливішим з яких було створення фінансової бази для наукової праці на чужині в умовах зовсім відмінних, ніж раніше на батьківщині. Нова еміграція, «надто збідніла довгим скитанням, війною та її наслідками», прагнула, перш за все, «заспокоїти перші життєві потреби». Більшість науковців за океаном були змушені тяжко фізично працювати на початку, що не давало їм змоги займатися науковою діяльністю. З іншого боку, давня еміграція «надто віддалилася від потреб сучасности»³⁶, а «в загалу», згідно із свідченнями сучасника, було «трудно найти розуміння для важности наукової праці»³⁷. Відповіддю на це стали зміни в статуті в кінці 1949 року – введення нової категорії членства НТШ, т.зв. «членів-прихильників», які, за задумом, мали творити навколо НТШ «шар постійних симпатиків, які, розуміючи вагу науки для росту нації й ролю НТШ в

³³ Див. Кедрин, Іван. *Життя, події, люди. Спомини і коментарі* (Нью Йорк: Видавничка кооператива «Червона Калина», (1976): 579-588.

³⁴ *Українські вісті*. Едмонтон: 21 лютого 1950: 2. Про сам конгрес, присвячений обговоренню деяких негативних впливів, що їх принесли новоприбулі в життя українсько-канадської спільноти (йдеться передусім про посилення впливу «бандерівців» в емігрантських організаціях і втягнення їх у політичну боротьбу), див. Luciak, «‘Trouble All Around’», 50. Про реакцію на комунікат і певну амбівалентність у ставленні до УВАН» див. лист скарбника НТШ-К інж. Омеляна Тарнавського від 7 квітня 1950 року, РАА, асс. PR1985.0191/576. Варто також зазначити, що серед тих трьох членів НТШ, що «негативно» поставилися до пропозиції заснування Канадійського відділу в 1949 році, були Дмитро Дорошенко, Леонід Білецький та Ярослав Рудницький, які рівночасно творили управу УВАН в Канаді (Бюлетень Канадійського відділу Наукового Товариства ім. Шевченка. Рік 1, січень 1950: 2).

³⁵ Гриньох, Наталія. «Діяльність українських науково-історичних установ у Канаді в 50-80-і рр. XX ст.» *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Збірник. Доповідей*. Львів: Сполом, (2006): 176.

³⁶ РАА, асс. PR1985.0191/575. Те саме обґрунтування було вміщено в Бюлетені Наукового Товариства ім. Шевченка. Рік 2, грудень 1950. Ч. 7: 6, РАА, асс. PR1985.0191/291.

³⁷ З листа Омеляна Тарнавського Івану Німчуку від 7 квітня 1950 року, РАА, асс. PR1985.0191/576.

розвої української науки»³⁸, жертвували би постійно якусь суму грошей на наукову працю. Передбачалося також, що такий захід буде спроможний «міцніше зв'язати нашу найстаршу установу з широкими колами укр.[аїнського] громадянства»³⁹, удоступнюючи для них «у науково-популярній формі досягнення українознавства у виданнях нашого Тов-ва і тим самим вливати на поглиблення змісту духовного життя тих мас»⁴⁰. Випереджаючи можливі застереження з боку членства, зазначалося, що при новій категорії членів «не йде нам про ніяку «масівку», але про згуртування біля нашого Тов-ва найвартіснішого з національного й культурного погляду елементу»⁴¹. Натомість на практиці подібну функцію фактично виконували «звичайні члени», що їх масово номіновано і в канадському, і в американському відділах, і що викликало певні застереження у деяких членів, бо така політика, на їх думку, спричинилася до того, що «ненауковці відігравали в обох відділах велику роль»⁴².

Найбільшою ж інновацією початку 1950-х років, яка була подиктована правовими основами деяких країн та «кращими виглядами на успішну працю», була перебудова цілого НТШ на окремі крайові товариства, що становили вільну федерацію чотирьох НТШ (в Європі, США, Канаді та Австралії), об'єднаних обраною ними Головною Радою НТШ. Після схвалення нового статуту 1953 року всі відділи, включно з європейським, стали рівноправними і повноправними установами з окремими управами й головами. Канадський відділ від дня 28 березня 1953 року перейменував себе на «Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді»⁴³, куди на цей час входило 14 дійсних і 75 звичайних членів, що становило 12,3 процентів від загальної кількості всіх членів НТШ⁴⁴.

1955 року відділи в США, Канаді та Австралії набули статусу автономних краєвих товариств, а вже в грудні 1955 року постав Осередок НТШ на Західну Канаду (НТШ-ЗК) з осідком в Едмонтоні, який на той час мав вже трьох дійсних, вісьмох звичайних і двох кандидатів на звичайних членів НТШ⁴⁵. На установчих зборах від 3 грудня 1955 року

³⁸ Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка. Рік 2, березень-квітень 1950. Ч. 3-4: 5, РАА, асс. PR1985.0191/291.

³⁹ РАА, асс. PR1985.0191/575.

⁴⁰ Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка. Рік 2, січень-лютий 1950. Ч. 1-2: 1, РАА, асс. PR1985.0191/291.

⁴¹ Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка. Рік 2, березень-квітень 1950. Ч. 3-4: 7, РАА, асс. PR1985.0191/291.

⁴² Кубійович, Володимир. «Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939-1952 рр.» *Український історик*, №1-2, (1973): 23, 32.

⁴³ РАА, асс. PR1985.0191/582. Про перебудову НТШ, див. також листи від Євгена Вертипороха до Івана Німчука від 20 березня та 22 квітня 1953 року (РАА, асс. PR1985.0191/582).

⁴⁴ Гриньох, Наталія. Діяльність українських науково-історичних установ у Канаді, 174.

⁴⁵ У літературі існує певна розбіжність щодо кількості дійсних членів едмонтонської групи НТШ в 1955 році. Олександр Масляник та Михайло Хом'як пишуть про двох дійсних членів, очевидно маючи на

обрано першу управу осередку в наступному складі: д-р Іван Німчук – голова, який був ним до своєї несподіваної смерті 1 травня 1956 року⁴⁶; проф. д-р Орест Старчук – заступник голови; д-р Стефанія Жмуркевич – секретар; д-р Михайло Росляк – скарбник; інж. Володимир Мацьків – член управи⁴⁷. Під час виступу на місцевому радіо (СКUA AM) 16 лютого 1956 року з доповіддю «Про теперішню діяльність та роллю НТШ», Німчук так прокоментував цю подію:

«Покликаючи до життя цей Осередок, ініціатори його оснований задумали насамперед притягнути до наукової праці по змозі всіх українських науковців і тих, що виявляють зацікавлення науковими проблемами, та живуть не тільки в Едмонтоні, але взагалі на заході Канади. [...]

[Всі ми добре знаємо], як спотворили українську науку за 38 років свого панування на українських землях більшовики. Всі прояви української самобутності, в якій би то ділянці життя не було, вони підтягують під т.зв. «буржуазний націоналізм», все інше – с'як-так, явище творче – це благодатний вплив «старшого брата», себто російського народу, що вийшов на історичну сцену бодай півтора сторіччя пізніше від народу українського. [...] А що казати про багато інших підсоветських видань в українській мові? Кілько в них фальшу, кілько глуму над усім тим, що нам найдорожче, що для нас святе? А що думати про те, що величезна більшість видань Академії Наук у Києві, зокрема праці з математики, фізики, хемії, біології, природи, астрономії і т.д. і т.п., появляються в російській мові? Чи цей стан там не кличе до нас усіх протидіяти тому лиху тут, на цій землі, де ми можемо розвивати нашу наукову працю вповні свobodно, без ніяких перепон?

А втім далеко не все в порядку і по цьому боці залізної завіси. Відомо ж, що і в західноєвропейських державах, і в Америці, і в Канаді про український нарід і його змагання інформували досі публічну опінію в більшості неприхильні нам люди, або й наявні вороги. Тому й стільки фальшів, баламутств, а нерідко й несправедливих обвинувачень можна вичитати про наш нарід та його змагання і в щоденній пресі, і в шкільних підручниках, і в поважних наукових виданнях, і навіть у солідних наукових енциклопедіях. Ось недавно появилася англійською мовою книжка Артура Кестлера п[ід].з.[аголовком] «Слід динозаврії» [*The Trail of the Dinosaur, 1955*], в якій автор висловився крайне зневажливо про жидівську мову й культуру, як самостійні чинники, порівнюючи їх з українською мовою, що ніби так само нежиттєздатна, як мова жидівська. [...] чому проти такої очевидної неправди не виступив проти Кестлера досі ніхто з українських науковців?»

Завершуючи, автор наголосив на особистій відповідальності, що її мають члени НТШ, діючи на терені Західної Канади: «Ось поле нашої праці, що вимагає від нас не

увазі Івана Німчука і Василя Лабу, проте джерела з початку 1955 року крім них подають ще імена Ніля Саварина та о. д-ра Івана Чинченка (РАА, асс. PR1985.0191/586). Останній, як виглядає, виїхав 1955 року в США. Див. Масляник, О. «Осередок Н.Т.Ш. на Західну Канаду: його історія та діяльність.»

Про пам'ятна книга. 1906-1965 / Український народний дім, Едмонтон: Український народний дім, (1966): 411; Хом'як, Михайло. «Хроніка Осередку Наукового товариства ім. Шевченка на Західну Канаду (від 3 грудня 1955 р. до 1 вересня 1973 р.)» Західньоканадський збірник. Том 1 (XIV). Едмонтон: Наукове Товариство ім. Шевченка. Осередок на Західну Канаду, (1973): 178. До звичайних членів НТШ станом на 19 лютого 1955 року належали: Юліан Буцманюк, о. д-р Павло Градюк, д-р Стефанія Жмуркевич, д-р Богдан Казимира, д-р Михайло Росляк, о. д-р Михайло Сопуляк (РАА, асс. PR1985.0191/586). Ще двоє (д-р Орест Старчук і інж. Володимир Мацьків) доєдналися до осередку пізніше 1955 року.

⁴⁶ Хом'як, Михайло, Хроніка Осередку Наукового товариства ім. Шевченка на Західну Канаду, 177.

⁴⁷ Масляник, О. Осередок Н.Т.Ш. на Західну Канаду, 411.

тільки достовірного знання, але й негайного реагування на всі такі й подібні проти-українські виступи. Це буде теж одна з обов'язків, що їх перебирають на себе члени Осередку НТШ в Едмонтоні»⁴⁸ (іл. 3).

За час свого короткого 5-місячного головування Німчук розгорнув жваву діяльність, організувавши першу в Едмонтоні наукову (18-19 лютого 1956 року) та в березні – першу Шевченківську конференції, а також цикл популярних доповідей про Івана Франка⁴⁹, заклавши рамки для подальшої діяльності Осередку, в яких він до певної міри продовжує працювати й надалі. Едмонтонське відділення НТШ ніколи не мало своєї домівки, а свої наукові сесії, на яких за перші 30 років існування було виголошено близько 180 доповідей – улаштовувало у вихідні дні в залах Українського Народного Дому, Українського Національного Об'єднання, Пласту, Катедр св. Йосафата і св. Івана, Інституту М. Грушевського, Рідній школі при церкві св. Юрія Переможця, університету Альберти тощо⁵⁰. Після смерті Івана Німчука в травні 1956 року Осередок очолювали о. Д-р Василь Лаба (1956-1959), інж. Володимир Мацьків (1959-1967), проф. Богдан Боцюрків (1967-1969), інж. Василь Кунда (1969-1971), проф. Яр Славутич (1971-1976), ред. Михайло Хом'як (1976-1978), проф. Богдан Медвідський (1978-1983)⁵¹, проф. Петро Ролянд (1982-1985), а після 10-річної перерви – адв. Петро Саварин (з 1996 року / офіційно з 1998 до 2014), і теперішня голова проф. Алла Недашківська (з 2014 року).

Як видно із списків членства, новоприбулі становили переважну більшість членів НТШ-ЗК. За підрахунками д-ра Петра Саварина станом на 1999 рік загальна кількість членів за перші тридцять років існування осередку не перевершувала 70 осіб (на той час 50 з них вже померли), з яких лише 7 були із староприбулих українців: Владика Ніль Саварин, о. д-р Михайло Оленчук, о. Вен'ямин Бараник, Ізидор Горецький, Петро Зварич, д-р Іван Якімщак і д-р Віктор Байрак⁵². При цьому всьому принаймні в перші роки існування відділу позначався сильний вплив католицької церкви східного обряду. І хоч управа Осередку повсякчас наголошувала, що утримує тісні зв'язки з обома церквами та

⁴⁸ РАА, асс. PR1985.0191/592. Виглядає, що саме Німчук був автором анонімною статті, що вийшла в той самий час у часописі *Свобода* (Нью-Йорк) з критикою цієї книжки Кестлера («Жидівсько-арабський спір – і українці.» *Свобода*, 3 лютого 1956: 2.)

⁴⁹ Хом'як, Михайло, *Хроніка Осередку Наукового товариства ім. Шевченка на Західну Канаду*, 178.

⁵⁰ Саварин, Петро. «Діяльність Осередку НТШ в Західній Канаді (1955-1985).» *Вісник Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Канаді*. Торонто, травень, (1999): 29. Опублікований також в *Західньоканадський збірник*. Ч. 7 Едмонтон-Острого: Видавництво Національного Університету «Острозька Академія», (2014): 311.

⁵¹ Петро Саварин заміняв Медвідського на посаді голови НТШ-ЗК в 1981 році, коли той був академічній відпустці в Європі.

⁵² Саварин, Петро. «Діяльність Осередку НТШ в Західній Канаді (1955-1985).» *Вісник Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Канаді*. Торонто, травень, (1999): 29.

всіма українськими організаціями, серед членства НТШ-К, в Едмонтоні зокрема, переважали парафіяни та духовенство греко-католицької церкви. Для прикладу, станом на кінець 1969 року серед 39 членів Західноканадського Осередку НТШ шість були греко-католицькими священниками (Екселенція Кир Ніль Саварин, о. Василь Лаба, о. Веніамин Бараник, о. Ярослав Федунік, о. Василь Чопей, о. Михайло Оленчук) і жодного православного⁵³. Це пояснюється, по-перше, тим фактом, що членами НТШ були переважно галичани, а, по-друге, тим, що греко-католицькі священники традиційно мали дещо кращу освіту, ніж православне духовенство. Такий стан речей безумовно надавав товариству досить сильні культурні та релігійні конотації, хоча пізніше, як видається, цей вплив вже не був такий помітний.

Найбільша активність Осередку припадає на перші 30 років його існування, з поступовим сповільненням праці в період з 1978 по 1985 роки (іл. 4) та 10-літньою перервою в діяльності з 1985 по 1995 роки. Останнім великим проєктом початку 1980-х років (який тривав з 1971 року) стало видання 1982 року коштами осередку монографії митця Юліяна Буцманюка⁵⁴. Серед причин, які доклалися до спаду активності Осередку в середині 1980-х років швидше за все були відхід науковців старої генерації⁵⁵, а також заснування в Едмонтоні 1976 року КІУС-у, який з часом перебрав на себе велику частину функцій, що їх донині виконувало НТШ (читання публічних лекцій, видання Енциклопедії Українознавства). Працю відновив Петро Саварин 1996 року на прохання тодішнього голови НТШ-К інж. д-ра Володимира Мацьківа, який просив Саварина «оживити» Відділ у Едмонтоні, колись дуже-дуже активний», у зв'язку із відзначенням 125-річчя НТШ і 50-річчя НТШ в Канаді⁵⁶. На той час зі старого членства, включно з тими, що мешкали поза Едмонтоном (д-р Суховерський, д-р Малецький, д-р Ревуцький, д-р Гладішевський), лишилося близько 15 членів⁵⁷.

⁵³ РАА, асс. PR1985.0191/274. До цього списку варто також додати імена членів-засновників, о. Михайла Сопуляка та о. Івана Чинченка. Німчук, наприклад, мав дуже широке коло знайомих із греко-католицького духовенства, а сам належав до парафії святого Василя Великого в Південному Едмонтоні. Для порівняння, в Едмонтоні в 1973 році жило 8 православних священників, проте жоден з них, як виглядає, не належав до НТШ (РАА, асс. PR1985.0191/275). Загалом мені вдалося ідентифікувати 21 священника-члена НТШ-К, серед яких лише двоє (митрополит д-р Іларіон Огієнко та о. Стефан Ярмусь) були православними. Серед православних членів, тісно пов'язаних з діяльністю Едмонтонського Осередку, можна виділити буковинця Ореста Старчука та Петра Зварича з Вегревілу, який був членом-прихильником.

⁵⁴ Буцманюк, Юліян. *Монографічна студія*. Том XX. Едмонтон: НТШ, 1982.

⁵⁵ На той час вже відійшли у вічність більшість членів-засновників: Німчук (1956), Росляк (1966), Буцманюк (1966), Старчук (1971), Лаба (1976) і Хом'як (1984), тоді як Мацьків і Боцюрків переїхали до Торонта і Отави відповідно.

⁵⁶ РАА, асс. PR2005.0083/14.

⁵⁷ Лист Саварина до членів від 30 травня 1997 року, там само.

У 2000-х роках НТШ-ЗК в особі його голови Петра Саварина займався переважно виданням наукового україномовного журналу «Західньоканадський збірник», присвяченого висвітленню різноманітних аспектів життя української діаспори в Канаді, насамперед у Західній Канаді. Від 2008 року в Едмонтоні за ініціативи проф. Івана-Павла Химки відновлено традицію влаштовувати регулярні наукові конференції та доповіді, майже виключно українською мовою⁵⁸. Найбільшою проблемою того часу стало суттєве зменшення читацької аудиторії «збірника», бо, як писав Саварин 2001 року, «на українськомовний збірник вже попиту немає, бо наше покоління дослівно відійшло у засвіти, а молоде покоління по-українському не читає»⁵⁹. Ба більше, важко було віднайти авторів, бо люди, згідно з його словами, звикли «працювати тільки, хай так скажу, ‘за гроші’, а не даром, як працювало наше покоління»⁶⁰. Всього в період з 1973 року по 2020 рік заходами Осередку видано вісім томів «Західньоканадського збірника», в додаток до теперішнього дев’ятого тому, присвяченого 70-літтю діяльності НТШ в Канаді. Із новою хвилею еміграції науковців з України в 2000-х роках діяльність Осередку ще більше оживилася, а сама організація отримала свіжу робочу силу, а також, що не маловажно, ширшу читацьку та слухацьку аудиторію.

«Ми не емігранти. Ми післанці українського народу у світ заходу і світ поза нами»⁶¹

Восени 1948 року, одразу по своєму прибутті в Едмонтон, Іван Німчук опублікував нотатки про свою десятиденну подорож з Бремена до Квебека. Пишучи по свіжих слідах, він згадував про свій приїзд в Канаду 29 вересня 1948 року: «Поладнавши потрібні формальності, стали виступати на беріг спершу подорожні до Злучених Держав Америки [...] По обіді прийшла черга на афідавітників⁶². Довго-довго тягнулась остання провірка контролю депістів, тим довша, що відбувалася без порядку: ні за абеткою, ні за числами, а просто так, що хто мав сильніші лікті, той проходив її скоріше. Я пройшов її з останньою групою пасажирів по 6 годині вечером.

⁵⁸ Даревич, Дарія. «До історії НТШ в Канаді.» *Західньоканадський збірник*. Ч. 7. Едмонтон/Острого: Видавництво Національного Університету «Острозька Академія», (2014): 171.

⁵⁹ З листа Петра Саварина Василеві Маркусю від 28 грудня 2001 року, РАА, ас. PR2005.0084/54 Folder 2013.

⁶⁰ З листа Петра Саварина Омеляну Пріцаку від 28 грудня 2001 року, там само.

⁶¹ Самчук, Улас. *Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег: Товариство «Волинь», (1979): 30.

⁶² Від слова *affidavit* – офіційний документ, який дозволяв виїзд до Канади. Найчастіше такі афідавіти робилися через родичів чи знайомих, а також – Міжнародну організацію у справах біженців (International Refugee Organization, IRO) чи Центральне Українське Допомогове Бюро (Central Ukrainian Relief Bureau, CURB).

За хвилину опинились ми з підручними клунками на суші, у величезному прибережному бльоку-бараку, де після (більше формальної) митної контролі наших багажів, що забрала нам добрих дві години часу, всіли до поїзду, що чекав нас перед тим баракком. Як на вид моря в Куксгафені⁶³, яке ми побачили здебільша взагалі вперше, ніхто з нас не виявляв своєї радості та не кричав слідом колишніх грецьких вояків «О, тальятта!»⁶⁴, так і тепер обличчя були переважно поважні, скупчені. Кожний з нас думав свою думу: що принесе нам нове життя в цій країні, яка дає нам захист, і що ми зможемо зробити для справи визволення Рідного Краю»⁶⁵.

Його шлях на Захід, тривалістю в чотири роки, нагадував долю багатьох інших українських «скитальців» зі Львова, які протягом 1948-1950 років поселилися на сталі в Едмонтоні, а кілька років по тому долучилися до заснування Західньоканадського осередку НТШ. Більшість з них, за винятком хіба що буковинця д-ра Ореста Старчука, походили з Галичини і в міжвоєнний період жили у Львові, посідаючи провідне становище у громадсько-політичному житті краю (іл. 5). Після приходу радянських військ у вересні 1939 року багато хто з них, як і решта 20 тис. місцевої інтелігенції, спаслися втечею за Сян, виїхавши до окупованої гітлерівцями Польщі, передовсім до Кракова (Хом'як, Буцманюк)⁶⁶. Дехто, як Німчук, залишився під більшовиками, щоб «ділити з рідним народом його долю і недолу», а в результаті потрапив до радянської тюрми, де «втратив здоров'я і зруйнував свої нерви»⁶⁷. Решта ж поповнили ряди «неповерненців» уже наприкінці Другої світової війни, коли Червона армія повернулася до Львова у липні 1944 року. На той час більша частина української місцевої інтелігенції, пам'ятаючи травматичний досвід першої радянської окупації 1939-1941 років, залишила Західну

⁶³ Куксгафен (Cuxhaven) – портове місто на Півночі Німеччини.

⁶⁴ Від грецького слова «Θάλαττα! θάλαττα!» («талатта»), що перекладається як «Море! Море!». Це найбільш відома цитата із «Анабазиса» давньогрецького історика Ксенофонта, який описує відступ десяти тисяч грецьких найманців-гоплітів з Месопотамії на північ до Трапезунду на південному березі Чорного моря після їх поразки в битві при Кунаксі влітку 401 рік до н.е. Цей оклик означав, що їх тяжкий та повний небезпек перехід доходив до свого завершення.

⁶⁵ Німчук, Іван. «З Бремену до Квебеку. Із щоденника, писаного на кораблі 'Самарія'.» *Українські вісті*. Едмонтон, 23 листопада 1948: 2. Див. попередні частини за 2, 9, 16 листопада 1948 року. За нашими даними, Німчук оселився в Едмонтоні 16 листопада, до того перебував у Rocky Rapids (РАА, асс. PR2010.0601/100).

⁶⁶ Рубльов, О.С., Черченко, Ю.А. *Сталініщина і доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-і рр. XX ст.* К.: Наукова думка, 1994, 188.

⁶⁷ Німчук, Іван. «Чому я залишив Рідний край.» *Українські вісті*. Едмонтон, 23 листопада 1949: 4. Серед арештованих радянською владою «за перших совітів» також були Росляк, Стефанік та Старчук. Див. автобіографію Росляка, збережену в архіві Михайла Хом'яка (РАА, асс. PR1985.0191/214), також його короткі спогади, опубліковані у збірнику, зредагованому Міленою Рудницькою в 1941 році (Михайло Росляк. «Масакра в тюрмі Бригідки.» http://www.ji.lviv.ua/n66texts/lviv_39-41.htm#61).

Україну, небезпідставно побоюючись арештів, і подалася на захід⁶⁸. Хоч багато хто сподівався повернутися до батьківщини в найближчому майбутньому, всі вони чітко усвідомлювали, що з України їм тепер була «утоптана стежечка» хіба що до неба⁶⁹. Перебуваючи на чужині, навіть за океаном, вони до кінця психологічно не змирилися із втратою батьківщини, а тому вся їхня діяльність була спрямована для добра визвольної справи України та збереження українськості за кордоном.

Едмонтонську групу новоприбулих львів'ян об'єднував також життєвий досвід часів німецької окупації, передовсім зв'язки з Українським центральним комітетом (УЦК) в Кракові, єдиним легальним представництвом українців у Генеральній губернії за часів німецької окупації, та заснованою ним краківсько-львівською видавничою спілкою «Українське видавництво» (УВ). Греко-католицький священник о. д-р Михайло Сопуляк в 1940-45 роках був керівником відділу суспільної опіки УЦК, очолюваного Володимиром Кубійовичем в 1940-1944 роках. Адвокат, журналіст і громадський діяч Михайло Хом'як редагував «Краківські вісті», що їх видавало УВ, залучаючи до роботи свого близького приятеля й колегу ще з часів «Діла» Івана Німчука. Останній в 1941-1944 роках працював у Львові в книжковому відділі УВ та редагував літературно-мистецький щоденник «Наші дні»⁷⁰, очевидно, часто пересікаючись з Юрієм Стефаніком та Юліяном Буцманюком, які були редакторами того ж самого УВ у Львові та Кракові відповідно.

Так чи інакше, виглядає на те, що більша частина едмонтонських НТШ-івців знали один одного ще до приїзду в Канаду, а тому від самого початку творили досить згуртоване середовище новоприбулих інтелігентів, що поділяли спільні цінності та бажання працювати для загального добра української науки. У повоєнному Едмонтоні багато хто з них опинився завдяки своїм зв'язкам із українсько-католицьким духовенством Канади, яке по війні займалося організацією допомоги українським біженцям в Європі⁷¹, та опіці

⁶⁸ Траєкторія їхнього пересування виглядала приблизно так: зі Львова до Кракова (липень-початок серпня 1944 р.), з Кракова до Відня (жовтень 1944 р.), з Відня до Мюнхена (лютий-березень 1945 р.), а з Мюнхена до Едмонтона (від 1948 р.) через Бремен, Куксгафен і Квебек.

⁶⁹ PAA, ass. PR1985.0191/575.

⁷⁰ Німчук, Іван. «Чому я залишив Рідний край.» *Українські вісті*. Едмонтон, 23 листопада, (1949): 4.

⁷¹ Йдеться про о. д-ра Василя Кушніра, ініціатора і організатора переїзду в Північну Америку українців, які після війни опинилися у таборах для переміщених осіб у країнах Західної Європи, та о. Йосафата Жана, який з 1945 по 1949 роки був спеціальним посланцем Українського католицького комітету у справах допомоги українським біженцям в Європі. Німчук очевидно знав обох ще до переїзду в Канаду. Збереглася фотографія, на якій зображено Німчука і о. Жана в одному з таборів для біженців в Німеччині (Керин Лемішка, «Музей отців василіян (Мондер, Альберта, Канада). Прибуття отців василіян до Канади.» *Західньоканадський збірник*. Ч. 7. Едмонтон-Острог: Видавництво Національного Університету «Острозька Академія», (2014): 124. Ми також знаємо, що Юліяна Буцманюка переселитися в Канаду запросив саме Ніль Саварин після того, як Юліян Буцманюк із 1932 по 1939 роки розписував церкву отців Василіян у Жовкві (Там само, 128).

єпископа Ніля Саварина, який показав себе як «один із передових покровителів та прихильників української науки»⁷². Місто також притягувало їх до себе тим, що було культурним центром українства на Заході Канади, де, як писав 1948 року Німчук Хом'якові після своєї зустрічі з отцями василіянами і о. Василем Кушніром щодо «співпраці», ми «[разом] могли б багато дечого в'яснити і справити на правильний шлях»⁷³.

Тоді як в Торонто, великому промисловому центрі, серед членів НТШ переважали «природники»⁷⁴, специфікою Едмонтонського навколо-НТШ-івського середовища – принаймні протягом перших повоєнних років – як виглядає, була висока концентрація інтелектуальної та культурної еліти (журналістів, священників, письменників і митців), яким залежало на уживанні української мови як кінцевого продукту їхньої праці. Члени-засновники місцевого НТШ належали до старшого покоління (народжені у 1880-х-1900-х роках) учених у Канаді⁷⁵, які розпочали наукову працю в перші десятиліття ХХ ст. Фактично їхня фахова підготовка відбувалася в європейській системі освіти, а самі вони були виховані переважно на українських наукових традиціях, отримавши освіту ще за польських часів у Львівському університеті, а також в європейських навчальних закладах (Інсбрук, Відень, Прага, Лювен). Вже наступне покоління Едмонтонських НТШ-ців (Володимир Мацьків, Петро Саварин, Богдан Боцюрків, Богдан Медвідський), народжене в 20-х – початку 30-х років ХХ ст., мали більші можливості для нострифікації європейських дипломів, одержання канадської освіти і праці в неукраїнських наукових установах.

Утім, потрапивши в Канаду, не всі з новоприбулих науковців старшого покоління мали можливість працювати в науці. Велика частина з них змушена була, як свідчив славетний галицький археолог Ярослав Пастернак, працювати фізично і лише у вільних хвиликах «видзьобувати» деякі відомості з нової літератури за фахом. «Як виказують доповіді [НТШ в Торонто], – писав він у листі до Івана Німчука 4 серпня 1955 року, – більшість стоїть на місці і животіє тим, що надбала колись. Втомлені, розчаровані. Іноді просто заломані»⁷⁶. Сам він по приїзді в Торонто в кінці 1940-х років важко працював весь день в експедиційному відділі в корпорації Eaton (часто з 8 год. ранку по 9 год. вечора).

⁷² РАА, асс. PR1985.0191/596.

⁷³ РАА, асс. PR1985.0191/572.

⁷⁴ Лист Євгена Вертипороха до Івана Німчука від 12 жовтня 1950 року, РАА, асс. PR 1985.0191/576.

⁷⁵ Більше про генерації істориків українського походження в Канаді див. Алла Атаманенко. «Українська історична наука в Канаді: інституційна структура.» *Західноканадський збірник*. Ч. 6. Збірник про українське життя в Канаді. Едмонтон-Острог: Наукове Товариство ім. Шевченка, (2012): 99-102.

⁷⁶ РАА, асс. PR1985.191/587.

«[К]оли [мені] трапиться вільний вечір, – писав він Німчукові у 1951 році, – то це для мене просто дорогоцінні хвилини, які я використовую в цілості в університетській бібліотеці, де нахожу для себе знамениті речі з археології. Я все ж таки не хочу проривати зв'язку з Європою, особливо зі Східною... Оці мої вечірні заняття вдержують в мені переконання, що я таки не вмру пакером, але археологом»⁷⁷. Для Михайла Хом'яка ситуація, схоже, не покращилася і в 1960-х роках, коли, згідно з його словами, $\frac{3}{4}$ свого часу він змушений був витратити на «працю для хліба» (влаштувався в гірничій компанії Шерріт-Гордон в місті Форт Саскачеван поблизу Едмонтона, де працював до виходу на пенсію), а решту – на громадську роботу та публікацію наукових праць⁷⁸.

Переважає більшість діаспорних науковців, що емігрували після війни, була змушена шукати інших джерел матеріального забезпечення, адже ані наукова робота, ані громадська діяльність не давала коштів на утримання себе й родини. Микола Чубатий, наприклад, тримав курячу ферму неподалік Нью-Йорку, яка «давала повне удержання родині» і якою опікувалася його дружина – щоби могли цілковито присвятити себе редакційній та науково-організаційній роботі⁷⁹. Після кількарічних пошуків на малооплачуваних посадах Стефан Годований купив 1955 року крамничку на спілку з товаришем, бо в «українських організаціях, – писав він, – [було] годі дістати праці»⁸⁰.

Німчук мав щастя працювати за фахом, редагуючи католицькі «Українські вісті», хоча і мав нелегкі стосунки із о. Сопуляком, що був співредактором тижневика. Поява друкованих праць, на кшталт Німчукових спогадів про перебування у радянській тюрмі під назвою «595 днів», взагалі тоді уважалося за «неабиякий подвиг» серед колег⁸¹. Крім новоприбулих священників, які зазвичай діставали призначення на парафію, отримати посаду в Альбертському університеті викладати російську мову вдалося хіба що Орестові Старчуку, який з часом розбудував там відділ слов'янських мов і заснував українську бібліотеку⁸². На загал, як стверджував представник молодшого покоління, історик Іван

⁷⁷ РАА, асс. PR 1985.0191/578.

⁷⁸ З листа Хом'яка Кубійовичу від 3 січня 1963 року, РАА, асс. PR 1985.0191/184.

⁷⁹ Цю ж ферму Чубатий цит. за Григорука, Наталія. «Микола Чубатий – науковець та громадський діяч.» *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Вип. 5. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, (2010): 260. Див. також лист Миколи Чубатого Івану Німчуку від 27 липня 1949 року, РАА, асс. PR1985.0191/575.

⁸⁰ РАА, асс. PR1985.0191/587. Представник молодшого покоління Омелян Пріцак вводить поняття «декласованого вченого» для опису ситуації, в якій опинилася переважна більшість українських вчених-емігрантів по закінченні Другої світової війни (Пріцак, Омелян. *Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973)*. Кембрідж/Нью Йорк: Фонд катедр українознавства, (1973): 5.

⁸¹ РАА, асс. PR1985.191/579.

⁸² *Свобода*, 25 серпня 1971 року, (1971): 4.

Лисяк-Рудницький, який після свого переїзду в Едмонтон доєднався до роботи Осередку в 1976 році, викладацька праця в університетах Америки й Канади нагадувала тоді «скоріше працю європейського гімназійного вчителя, ніж університетського професора»⁸³. Найбільшою перешкодою для наукової праці на еміграції для гуманітаріїв була також недоступність архівних матеріалів і добрих бібліотек. Через це часто вченим доводилося випозичати рідкісні книжки одне в одного поштою. Можливим виходом із становища, наприклад, для історика, могла бути спеціалізація у царині історії суспільної думки (history of ideas), яка дозволяла обходитися використанням друкованих матеріалів.

Загалом, можна стверджувати, що Німчук та інші члени НТШ-ЗК, як, зрештою, і більшість українських вчених-емігрантів, що опинилися на чужині, належали до табору т.зв. українських «патріотів-державників», чия місія за кордоном була, за словами їхнього сучасника Владислава Біберовича, редактора газети «Наша мета» в Торонто (1949-1951), «всьякими способами популяризувати українську справу і боронити право нашого народу до державної самостійності»⁸⁴. Українська наука на еміграції, на їх глибоке переконання, була національною за змістом. За своїм характером вона була антирадянською – як реакція на офіційну політику уряду СРСР, спрямовану на ліквідацію української незалежної науки та русифікацію української культури. Як висловився багаторічний голова Канадського НТШ Євген Вертипорох, «в нашому часі немає нейтральної науки», адже «наука кожного народу є на послугах політики»⁸⁵. Своїм обов'язком на еміграції українські вчені вважали допомагати краю у його визвольній боротьбі, репрезентуючи українську науку та українські інтереси перед чужим світом, адже, як вважалося, «всебічний розвій науки стає найкращим способом пропаганди серед чужинців, як об'єктивний доказ слушности державницьких аспірацій»⁸⁶. Фактично цю функцію «амбасадорів» українства за умов існування національної держави мали б виконувати державні службовці на кшталт працівників Польського Інституту тощо.

Крім репрезентативної функції, що її перебрали на себе українські науковці за кордоном, одним з актуальних завдань Осередку НТШ в Едмонтоні впродовж перших тридцяти років була протидія радянській пропаганді, зокрема робота з інформування західного світу про злочини комунізму та реальний стан справ в Україні. Серед актуальних

⁸³ З листа Івана Лисяка-Рудницького до Романа Роздольського від 26 серпня 1966 року, *Україна Модерна* № 2-3. Львів, (1999): 385.

⁸⁴ Лист Владислава Біберовича до Михайла Хом'яка від 20 липня 1955 року, РАА, асс. PR1985.0191/139.

⁸⁵ Вертипорох, Євген. «Наука і політика.» *Збірник матеріалів наукової конференції К. НТШ в обороні української культури і народу*. Під ред. Є. Вертипороха і Б. Стебельського. Торонто, (1966): 5.

⁸⁶ Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка (березень-квітень 1950. Ч. 3-4), 1, РАА, асс. PR1985.0191/291.

тем, які повсякчас порушували члени Осередку публічно, були Емський указ 1876 року і політика русифікації, репресії проти української інтелігенції в 1930-х роках, Голод 1932-33 років, релігійні переслідування в Україні тощо⁸⁷. 1961 року навіть виникла ідея створити окрему секцію в НТШ-ЗК «для спростування мильних інформації про Україну»⁸⁸. Ще 1956 року Німчук наголошував на потребі з'ясування правди про батьківщину «по цьому боці червоної завіси» та негайної реакції науковців на усілякі спроби радянських пропагандистів знецінити українську культуру через просування міфу про «дружбу братів-народів»⁸⁹. Найактивнішим борцем з подібного роду дезінформаціями та фальшивими відомостями про Україну серед Едмонтонських НТШ-ців був інженер Микола Фляк, «вельми заслужений діяч на полі рідного шкільництва та автор багатьох листів до видавництв, редакторів і поодиноких науковців у чужих мовах з в'ясненням правди про Україну». На початку 1960-х років завдяки його зусиллям (та тодішнього секретаря НТШ-ЗК Романа Громницького) зі шкільної програми вилучено кілька канадських підручників для старшої школи (high school), які неправильно або неповно висвітлювали історію українського народу⁹⁰. Загалом, ця інформаційно-просвітницька робота, якою займалися члени НТШ-ЗК упродовж перших тридцяти років існування Осередку, гарно вписується в рамки того, що Марта Богачевська-Хом'як назвала «ШПУ» – «Ширенням Правди про Україну» (всі слова з великої літери!) – робота, яка, будучи актуальною в початковий період існування НШТ-К, надалі втрачає свою політичну важливість з огляду на свою успішність⁹¹.

⁸⁷ 1981 року управа НТШ-К виступила з ініціативою об'єднати всі ці теми в одну працю енциклопедичного характеру, яка би мала характерну назву «Голокост українського народу і його культури.» РАА, асс. PR 1985.0191/275.

⁸⁸ Звіт з діяльності управи Осередку НТШ на Західну Канаду в 1961-1964 роки, РАА, асс. PR1985.0191/272.

⁸⁹ РАА, асс. PR1985.0191/592.

⁹⁰ За деталями див. його доповідь в НТШ-ЗК 4 жовтня 1970 року під назвою «Боронім правду про Україну.» РАА, асс. PR1985.0191/276 та листи-відповіді від видавництв, РАА, асс. PR1985.0191/274. Це були такі підручники: Bertha Lawrence, Louis C. Mix and C. Stanley Wilkie, *Our European Heritage*. Toronto, ON: J. M. Dent. 1962, використовуваний в школах з 1962 по 1969 роки, і Fay Adam, Walker Brown, Gordon W. Leckie, R.W.W. Robertson, Lester B. Rogers and Carl S. Simonson. *The Story of Nations*. Toronto: Clarke, Irwin and Co. Ltd., 1954. Див. також звіт діяльності Осередку в 1961-1964 роках, РАА, асс. PR1985.0191/272.

⁹¹ Варто зазначити, що таке завдання науки – безумовно актуальне для ситуації кінця 1940-х-1950-х і, можливо, навіть 1960-х років – вже на початку 1970-х років виглядало дещо застарілим з точки зору молодшого покоління українських зарубіжних вчених. На думку Богачевської, це було зумовлене тим, що на той час Україна в суспільно-політичному дискурсі вже перестала бути «екзотикою», а україністика – «фаритетом». «Час на ШПУ вже минув», – писала вона у 1978 році, – «Про нас знають. Тепер нам треба нових праць, глибших наукових аналіз, фінансування нових дослідів. Нам треба більше знати про себе» (Богачевська, Марта. «Особисті записки із з'їзду славістів та інших конференцій.» *Сучасність* №4 (208), квітень, (1978): 88). Висловлюю подяку проф. Івану-Павлу Химці за посилання на цю статтю. Більше про конфлікт поколінь і критику старшого покоління молодшим див. Kravchenko, Volodymyr. «The Canadian Institute of Ukrainian Studies: Foundations.» *East/West: Journal of Ukrainian*

Подібну функцію виконували синтетичні праці з усіх ділянок україністики, передовсім редагована Кубійовичем під егідою НТШ в Європі протягом майже 40-ка років *Енциклопедія Українознавства*: україномовна 3-томна енциклопедія (1949-1952), 10-томна словникова частина (1955-1984) та її англomовне доповнене видання *Encyclopedia of Ukraine* (1984-1993), видане за посередництвом європейського НТШ та новоствореного Канадського Інституту українських студій (КІУС) в Едмонтоні. Як вказувалося в комунікаті умови між КІУС-ом і НТШ-Е з дня 4 грудня 1976 року, таке «академічне джерело знання про Україну та українців у світі» як англomовна енциклопедія українознавства «є основною потребою в змаганні українського народу за політичну незалежність та розвиток української культури в століття Емського указу»⁹². Як пізніше згадував про роботу над енциклопедією перший директор-засновник КІУСу Манолій Лупул: «При усій затратності – як у часі, так і матеріально – та складності енциклопедичного проекту, така відданість справі [її видання] мала надзвичайно важливе значення саме за часів ‘холодної війни’, адже йшлося про утвердження соціальної та історичної ваги народу – українців – чию ідентичність здомінований Москвою та культурно гомогенний Радянський Союз ледве визнавав»⁹³. За умов, коли лише діаспора могла бути носієм вільної, національної думки, стрижневим завданням українських науковців на чужині мало бути прагнення, як писав Лисяк-Рудницький, «стимулювати духовний фермент в Україні» не в площині політики, а в площині інтелекту, думки та культури⁹⁴. Місія еміграції, вважав він, була «в тому, щоб, по-перше, бути носієм вільної української мислі, приглушеної під обухом російсько-більшевицького режиму, та, по-друге, бути голосом протесту проти злочинів і підлостей, що їх над нашим народом витворює чужа і ворожа влада, навіть коли б це мав бути тільки ‘голос вопіючого в пустині’»⁹⁵.

Властиво, в конкретних умовах життя на еміграції діяльність НТШ-ЗК була також спрямована на збереження національної свідомості українців за кордоном та протидії

Studies Vol. VI, No. 1, (2019): 13-14; та Алла Атаманенко. *Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965-1991)*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька Академія», 2010. 273-279, 521-526.

⁹² РАА, асс. PR1985.0191/275. Автором останньої фрази, очевидно, є Петро Саварин.

⁹³ Lupul, Manoly. «The Encyclopedia of Ukraine Project: A Personal Memoir (1976-1986).» *Canadian Ethnic Studies* 38/2, (2006): 160.

⁹⁴ З листа Івана Лисяка-Рудницького до Романа Роздольського від 26 серпня 1966 року. *Україна Модерна* № 2-3. Львів, (1999): 385. Подібне розуміння проблеми висловлював і Володимир Кубійович у своїй програмній статті 1948 року: Кубійович, Володимир. «Сучасні проблеми української науки.» *Сьогодні і минуле* №1, (1948): 5.

⁹⁵ Цит. за Грицак, Ярослав. «Іван Лисяк-Рудницький (нарис інтелектуальної біографії).» *Сучасність* №11, (1997): 84.

процесу «денаціоналізації», загроза якої в Канаді, як вважалося, була менше, ніж в інших країнах⁹⁶. Протягом кількох десятиліть і до нині він виконував важливу просвітницько-суспільну функцію через організацію наукових доповідей та академічних вечорів. Активні члени Осередку, такі як Михайло Хом'як, Орест Старчук, Богдан Боцюрків, Микола Суховерський, долучилися в 1950-х роках до розвитку славістичних (а пізніше й українознавчих) студій в Альбертському університеті, а також розбудови збірок книжок з українознавства при університетській бібліотеці, яка сьогодні нараховує тисячі томів з україніки, тоді як в 1949 році тут не було жодної української книжки⁹⁷. Пізніше до них доєднався Яр Славутич, ставши 1960 року першим професійним викладачем української мови та літератури в Альбертському університеті та автором першого англомовного підручника з української мови⁹⁸.

У той самий час із зміною політичної кон'юнктури та запровадженням 1971 року офіційної політики багатокультурності, яка мала враховувати культурні права національних меншин у Канаді, випала нагода реалізувати кілька надважливих проєктів, над якими у 1970-ті роки працював інший активний член з молодшого покоління новоприбулих, адвокат д-р Петро Саварин (іл. 6). Результатом його плідної співпраці із згаданим Лупулом, одним з активних і послідовних діячів з проведення політики багатокультурності в Канаді, стало запровадження викладів української історії на Відділі історії Альбертського університету (1971), створення мережі українських двомовних шкіл у Альберті (1974) та заснування Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (1976)⁹⁹. Останній став першою установою такого роду поза межами України, яка була фінансована з державного бюджету. Ці події вивели українські студії на новий рівень, надавши їм інституційного оформлення, піднісши статус українських студій та відкривши перспективи для їх подальшого розвитку в Альбертському університеті, насамперед, завдяки інтелектуальному впливові та зусиллям д-ра Івана

⁹⁶ Кубійович, Володимир. «Сучасні проблеми української науки.» *Сьогочасне й минуле* №1, (1948): 16.

⁹⁷ РАА, асс. PR1985.0191/274. Хом'як був головою комісії по збиранню таких книжок (утворилася 1959 року).

⁹⁸ Саварин, Петро. «Слава Едмонтону і української діаспори.» *Західньоканадський збірник*. Ч. 6. Збірник про українське життя в Канаді. Едмонтон-Острог: Наукове Товариство ім. Шевченка, (2012): 15.

⁹⁹ Химка, Іван. «Історія України та українців у Канаді у відділі історії та класики Альбертського університету.» *Західньоканадський збірник*. Ч. 3. Едмонтон: Наукове Товариство ім. Шевченка, (1998): 99-100. Про свою роль у промоції політики багатокультурності в Альберті та заснуванні КІУС-у, див. спогади Лупула та Саварина: Саварин, Петро. *З собою взяли Україну. Від Тернополя до Альберти*. Київ: КВІЦ, 2007; Lupul, Manoly R. *The Politics of Multiculturalism. A Ukrainian-Canadian Memoir*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2005.

Лисяка-Рудницького, який став першим професором українських і східноєвропейських студій в історичному відділі Альбертського університету.

Із створенням КІУС-у в Едмонтоні 1976 року, а тим більше із започаткуванням ним публічних лекцій на українську тематику (1985), з'явилася інституція, про яку мріяв Володимир Кубійович ще 1949 року і постання якої видавалося на той час недосяжною мрією¹⁰⁰. Безперечно, це було одне з найвагоміших досягнень української спільноти в Канаді у післявоєнний період, що, в свою чергу, зробило Канаду в другій половині ХХ століття одним із провідних центрів української історичної науки на Заході. Проте можна говорити також про те, що ці успіхи фактично збіглися в часі, чи б пак, частково доклалися до подальшого занепаду НТШ-ЗК у 1980 – 1990-х роках. Будучи продуктом багатьох альтернатив та обопільних компромісів¹⁰¹, КІУС фактично перебрав на себе більшість функцій, що їх до того виконував Осередок НТШ на Західну Канаду. Невипадково початок тривалої 10-літньої перерви в його діяльності припав саме на 1985 рік, час, коли КІУС офіційно розпочав читання наукових семінарів переважно англійською мовою¹⁰².

Із здобуттям Україною незалежності 1991 року політична складова програми НТШ-К була частково виконана і товариство перебрало на себе завдання допомагати Україні фінансово і організаційно, фактично виступаючи в ролі каталізатора позитивних національних і державотворчих змін. Серед пріоритетних напрямків діяльності товариства в Канаді 2000 року проголошувалося прагнення й надалі «сприяти розвитку української науки, особливо в Канаді», вивчаючи, зокрема, реальний стан мовної ситуації на терені України та українознавчих студій в Канаді¹⁰³. Крім цього, воно перебрало на себе функцію «направляючої сили», яка мала б допомогти українській науці та її науковцям позбутися тяжкої спадщини радянської історії через поступову деідеологізацію гуманітарних дисциплін і вироблення власної національної політики пам'яті. 2002 року, наприклад, управа НТШ в Канаді підписала спільну з НТШ Америки заяву в справі планів президента Леоніда Кучми відзначити 350-ті роковини Переяславської ради 1654 року, доєднавшись до хвилі протестних заяв і відкритих листів від провідних діаспорних

¹⁰⁰ З листа Кубійовича Хом'яку від 25 січня 1949 року, РАА, асс. PR1985.0191/184.

¹⁰¹ Kravchenko, «The Canadian Institute of Ukrainian Studies», 9-49.

¹⁰² Відтоді й до 1996 року, згідно із словами Петра Саварина, члени НТШ «стали працювати тільки особисто». Див. Звіт діяльності управи Наукового Товариства ім. Шевченка в Канаді за 1997-2000 роки, стор. 22 (РАА, асс. PR2010.0601 Вох 3/21). Ту саму думку висловлює і теперішня голова НТШ-К, Дарія Даревич у своїй розвідці «До історії НТШ в Канаді.» *Західноканадський збірник*. Ч. 7. Едмонтон/Острого: Видавництво Національного Університету «Острозька Академія», (2014): 163.

¹⁰³ Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка в Канаді. Ч. 1(5), грудень 2002: 2-4 (РАА, асс. PR2010.0601 Вох 3/21).

наукових інституцій (Світової наукової ради СКУ, УВАН, КІУС-у тощо) проти «відзначення цієї ганебної події», яка, на їх думку, «принесла Україні поневолення»¹⁰⁴. Ця та інші суперечливі дії української влади часів президентства Кучми цілком справедливо викликали занепокоєння серед українських науковців Канади, які боялися, щоби 10-та річниця незалежності України не обернулася «на возз'єднання зі 'старшим' братом». Як писав у листі до Саварина член НТШ-ЗК, відомий театрознавець Валеріян Ревуцький: «Ситуація дуже й дуже напружена, і марево Радянського Союзу, навіть, блідне з шовінізмом російським, імперським. Вони скрізь ширять про непотрібність української мови, про «селянськість» (?) України і нездатність (?) до державного життя. Тут – безсилля щось діяти, але нервуюся страшенно, не можу спати. Невже все знову піде в рабство?»¹⁰⁵.

Загалом варто зазначити, що за всі 70 років існування Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді можна прослідкувати, як внаслідок зміни поколінь і подальшого розвитку українознавчих студій в Канаді поступово змінювався соціальний профайл його членства та роль, яку НТШ виконувало щодо своїх членів. У початковий період простір для наукової діяльності членів-засновників був досить обмежений. Не маючи часто змоги працювати за фахом, вони проявляли себе винятково в організаційних рамках НТШ. Проте вже їхні наступники, чий світогляд формувався радше під впливом їхнього навчання в університетах Америки та Канади, аніж безпосереднього досвіду еміграції – з часом спромоглися інтегруватися у західне академічне середовище, здобувши можливість робити українську науку поза межами українських емігрантських структур – в неукраїнських наукових організаціях. Із напливом нової еміграції науковців із незалежної України на зламі 2000-х років значення НТШ укотре зросло. Дехто з них знайшов своє місце саме в НТШ, адже не всім їм вдалося дістати посади в канадських наукових установах¹⁰⁶. І тепер, коли вже мало хто сумнівається, бути Україні чи не бути, Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді продовжує гуртувати українських науковців у Канаді та Україні, ширити інформацію про українців і Україну серед канадських громадян та

¹⁰⁴ Це була реакція на публікацію указу президента України від 13 березня 2002 року «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року». Більше про бурхливу реакцію на це в українському суспільстві та наукових колах України, див. Гриценко, Олександр. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. Київ: «К.І.С.», 2017: 150-163. Оригінали заяв щодо позиції НТШ-К див. в архіві Петра Саварина, РАА, ас. PR2010.0601 Вох 3/21).

¹⁰⁵ З листа Валеріяна Ревуцького Петру Саварину від 5 липня 2001 року, РАА, ас. PR2005.0083/54 Folder 2013.

¹⁰⁶ Даревич, «До історії НТШ в Канаді»: 174.

плекати інтелектуальне середовище для повноцінного розвитку української громади в Канаді.

Висновки

Можна говорити про те, що виникнення Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді, а разом з тим НТШ-ЗК, було спричинене наслідками Другої світової війни та конкретними політичними умовами, що склалися в Україні після її закінчення. Українські науковці, які приїхали в Канаду в перші повоєнні роки, були вимушеними мігрантами, які ще довгий час по виїзді в Канаду тішили себе надією повернення на батьківщину. Вони «вибрали так масово гіркий хліб вигнання»¹⁰⁷, бо розуміли, що для них не було місця вдома, якщо вони й надалі хотіли займатися наукою без будь-яких ідеологічних втручань ззовні. Їхній досвід «скитальства» став визначальним для їхнього подальшого життя в Канаді.

Створення 1949 року Канадського відділу НТШ, а 1955 року НТШ-ЗК, мало на меті організацію центрів вільної наукової думки поза межами теренної України. Це була не лише данина традиції, а й свідомий політичний акт з боку новоприбулих науковців у Канаді, які ставили собі чіткі політичні завдання – допомогти краю у його визвольній боротьбі із московською окупацією. Українська наука на еміграції ніколи не була чистою наукою в розумінні цього слова, бо мала бути зв'язана з потребами народу. Візія завдань українських студій на еміграції, яку виконували члени НТШ в Канаді, становила собою те, що Володимир Кравченко називає дискурсом «панукраїнського націоналізму», в якому українські теми превалювали над українсько-канадськими сюжетами та вписувалися в загальний національний мета-нарратив¹⁰⁸.

Політичні умови, що існували в Північній Америці, а особливо в Канаді, творили добрий ґрунт для того, щоб українці в Канаді могли не тільки зберегтися – і фізично, і інтелектуально – але й розвиватися. За задумом, Наукове товариство Шевченка на чужині мало стати таким собі, за влучним висловом Петра Саварина, «заповідником української культури» в Канаді, в умовах тотальної русифікації на землях України, американізації в Північній Америці та денаціоналізації в інших країнах світу¹⁰⁹. По суті, воно виконувало функції, подібні до тих, що їх у ХІХ столітті певнило НТШ у Львові, виконуючи роль

¹⁰⁷ Німчук, Іван. «Чому я залишив Рідний край.» *Українські вісті*. Едмонтон, 1 лютого, (1949): 2.

¹⁰⁸ Krawchenko, *The Canadian Institute of Ukrainian Studies*, 12, 25.

¹⁰⁹ Хом'як, М. «Адв. Петро Саварин, ініціатор Канадського інституту українських студій, з'ясовує історію цього інституту.» *Канадська Україна*. Едмонтон, (1977), РАА, ас. PR2005.0083/14.

національної академії наук за умов неможливості вільного розвитку української науки на території України, а водночас було духовним об'єднувальним центром української діаспори та амбасадором українства в світі.

ЛІТЕРАТУРА

«Жидівсько-арабський спір – і українці.» *Свобода*, 3 лютого 1956 року.

Атаманенко, Алла. «Українська історична наука в Канаді: інституційна структура». *Західноканадський збірник*. Ч. 6 (Збірник про українське життя в Канаді). Едмонтон-Острог: Наукове Товариство ім. Шевченка, (2012): 96-103.

Атаманенко, Алла. *Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965-1991)*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька Академія», 2010.

Богачевська, Марта. «Особисті записки із з'їзду славистів та інших конференцій.» *Сучасність*. №4 (208) (квітень 1978): 84-89.

Бюлетень Канадійського відділу Наукового Товариства ім. Шевченка. Рік 1 (січень 1950 року).

Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка (Рік 1, жовтень, червень-липень 1949. Ч. 1-2, 5), Provincial Archives of Alberta (PAA), асс. PR1985.0191/291.

Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка (Рік 2, січень-лютий, березень-квітень, грудень 1950. Ч. 1-2, 3-4, 7), PAA, асс. PR1985.0191/291.

Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка в Канаді. Ч. 1(5) (грудень 2002 року), PAA, асс. PR2010.0601 Вох 3/21.

Вертипорох, Євген. «Наука і політика.» *Збірник матеріалів наукової конференції К. НТШ в обороні української культури і народу*. Під ред. Є. Вертипороха і Б. Стебельського. Торонто, 1966.

Григоруk, Наталія. «Микола Чубатий – науковець та громадський діяч.» *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Вип. 5. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, (2010): 205-213.

Гриньох, Наталія. «Діяльність українських науково-історичних установ у Канаді в 50-80-і рр. ХХ ст.» *Наукові записки Національного Університету «Острозька Академія»*, Вип. 9 (2007): 129-138.

- Грицак, Ярослав, і Химка, Іван-Павло, «Листування Івана Лисяка-Рудницького й Романа Роздольського.» *Україна Модерна* [Львів], № 2-3 (1999): 376-413.
- Грицак, Ярослав. «Іван Лисяк-Рудницький (нарис інтелектуальної біографії).» *Сучасність*, №11 (1997): 73-96.
- Гриценко, Олександр. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. Київ: «К.І.С.», 2017.
- Даревич, Дарія. «До історії НТШ в Канаді.» *Західньоканадський збірник*. Ч. 7. Едмонтон / Острог: Видавництво Національного Університету «Острозька Академія», (2014): 154-177.
- Дорошенко, Дмитро. *Розвиток української науки під прапором Шевченка*. Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1949.
- Кедрин, Іван. *Життя, події, люди. Спомини і коментарі*. Нью Йорк: Видавнича кооператива «Червона Калина», 1976.
- Клен, Юрій. «Думки на дозвіллі.» *Українські вісті* [Новий Ульм], ч. 87 (1947).
- Кондрашевська, Юлія. «Національно-культурні здобутки українців Канади.» *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»*, Вип. 23 (2015): 204-208.
- Кривуцький, Володимир. «Дві головні переселенські проблеми (До проблеми переселення української інтелігенції).» *Сьогодні й минуле* [Мюнхен-Нью Йорк], №1 (1948): 84-88.
- Кубійович, Володимир. «Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939-1952 рр.» *Український історик*, №1-2 (1973): 3-43.
- Кубійович, Володимир. «Сучасні проблеми української науки.» *Сьогодні й минуле* [Мюнхен-Нью Йорк], №1 (1948): 5-17.
- Лемішка, Керин. «Музей отців василіян (Мондер, Альберта, Канада). Прибуття отців василіян до Канади.» *Західньоканадський збірник*. Ч. 7. Едмонтон-Острог: Видавництво Національного Університету «Острозька Академія», (2014): 110-139.
- Марунчак, Михайло Г. *Історія українців Канади*. Том 2. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1974.
- Масляник, О. «Осередок Н.Т.Ш. на Західну Канаду: його історія та діяльність.» *Про пам'ятна книга. 1906-1965 / Український народний дім*. Едмонтон: Український народний дім, (1966): 410-422.

- Німчук, Іван. «З Бремену до Квебеку. Із щоденника, писаного на кораблі 'Самарія'.» *Українські вісті* [Едмонтон], 23 листопада 1948 року.
- Німчук, Іван. «Чому я залишив Рідний край.» *Українські вісті* [Едмонтон], 1 лютого, 23 листопада 1949 року.
- Пріцак, Омелян. *Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973)*. Кембрідж/Нью Йорк: Фонд катедр українознавства, 1973.
- Рубльов, О.С., Черченко, Ю.А. *Сталініщина і доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-і рр. ХХ ст.* Київ: Наукова думка, 1994.
- Саварин, Петро. «Діяльність Осередку НТШ в Західній Канаді (1955-1985).» *Західньоканадський збірник*. Ч. 3. Едмонтон, (1999): 311-317.
- Саварин, Петро. «Слава Едмонтону і української діаспори.» *Західньоканадський збірник*. Ч. 6 (Збірник про українське життя в Канаді). Едмонтон-Острог: Наукове Товариство ім. Шевченка, (2012): 15-22.
- Саварин, Петро. *З собою взяли Україну. Від Тернополя до Альберти*. Київ: КВІЦ, 2007.
- Суховерський, М. «Славної пам'яті проф. Орест Старчук.» *Свобода*, 25 серпня 1971 року. *Українські вісті* [Едмонтон], 21 лютого 1950.
- Химка, Іван. «Історія України та українців у Канаді у відділі історії та класики Альбертського університету.» *Західньоканадський збірник*. Ч. 3. Едмонтон: Наукове Товариство ім. Шевченка, (1998): 99-120.
- Хом'як, Михайло. «Адв. Петро Саварин, ініціатор Канадського інституту українських студій, з'ясовує історію цього інституту.» *Канадська Україна* (Едмонтон, 1977), РАА, асс. PR2005.0083/14.
- Хом'як, Михайло. «Хроніка Осередку Наукового товариства ім. Шевченка на Західну Канаду (від 3 грудня 1955 р. до 1 вересня 1973 р.)» *Західньоканадський збірник*. Том 1 (XIV). Едмонтон: Наукове Товариство ім. Шевченка. Осередок на Західну Канаду, (1973): 175-195.
- Ювілейний збірник наукових праць в 100-річчя НТШ і в 25-річчя НТШ у Канаді*. Торонто, 1977.
- Himka, John-Paul. «A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America.» *Austrian History Yearbook*, 37 (2006): 17-31.
- Kravchenko, Volodymyr. «The Canadian Institute of Ukrainian Studies: Foundations.» *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, Vol. VI, No. 1 (2019): 9-49.

Luciuk, Lubomyr Y. «‘This Should Never Be Spoken or Quoted Publicly’: Canada’s Ukrainians and Their Encounter with the DPs.» Edited by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk, Toronto: University of Toronto Press, (1991): 103-122.

Luciuk, Lubomyr Y. «‘Trouble All Around’. Ukrainian Canadians and Their Encounter with the Ukrainian Refugees of Europe, 1943-1951.» *Canadian Ethnic Studies*, No 21(3) (1989): 37-54.

Lupul, Manoly R. *The Politics of Multiculturalism. A Ukrainian-Canadian Memoir*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2005.

Юлія Кисла – історикinja, редакторка відділу рецензій часопису «Україна Модерна». Закінчила магістерські програми з історії в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» та Центрально-Європейському Університеті (Будапешт). У 2018 році захистила дисертацію на тему «Переглядаючи історію післявоєнної доби: українські радянські письменники в епоху пізнього сталінізму, 1944-1953» та здобула докторський ступінь (Ph.D.) за спеціальністю «History» в Альбертському університеті (Канада). Досліджує проблеми радянської історії пізнього сталінізму, зокрема, репресій у сфері літератури та мистецтва у післявоєнний період та участі літераторів та критиків в цьому процесі, а також – кіно та історію повоєнної еміграції українців в Канаду.

Іл. 1. Свято молоді в таборі переміщених осіб в Міттенвальді «Привіт рідному краю». 2 липня 1944 року. Джерело: РАА, асс. PR1985.0191/574.

Іл. 2. Іван Німчук. Фото з особистого архіву. Джерело: РАА, асс. PR1985.0191/590.

Іл. 3. Управа НТШ-ЗК в 1959 році. Сидять (зліва направо): інж. Володимир Мацьків, д-р о. Василь Лаба, Олександр Масляник. Стоять: Богдан Боцюрків, інж. Василь Кунда, д-р Орест Старчук. З архіву Василя Кунди. Джерело: РАА, асс. PR2004.1154/0004.

Іл. 4. Комітет з організації зустрічі з Володимиром Кубійовичем в 1974 році. Сидять (зліва направо): Петро Саварин, архиеп. Кир Андрей (Метюк, УПЦ), проф. Володимир Кубійович, інж. Володимир Кунда (голова Осередку), проф. Яр Славутич. Стоять: М. Когут, Ярослав Іванусів, Михайло Суховерський, М. Фляк, Михайло Хом'як. З архіву Василя Кунди. Джерело: РАА, асс. PR2004.1154/0004.

Іл. 5. Редакція «Діла» у Львові. 17 квітня 1934 року. Стоять (зліва направо): Іван Кедрин, Михайло Хом'як, Роман Голіян, Михайло Рудницький, Володимир Кузьмович, Роман Купчинський. Сидять: невідомий, Василь Мудрий, Іван Німчук. Джерело: РАА, асс. PR1985.0191/73.

Іл. 6. Д-р Петро Саварин, член НТШ-ЗК з 1976 року. Джерело: РАА, асс. PR2010.0601/22.

Іл. 7. Виїзд Івана Німчука до Канади у вересні 1948 року, ймовірно у таборі для переселених осіб Міттенвальд, Німеччина. Зліва направо: Ігор та Наталка Загайкевичі, Роман Генік-Березовський, невідомий, Іван Німчук, Дарія Генік-Березовська (Загайкевич) і Степан Генік-Березовський. Фото авторства Романа Загайкевича. З особистого архіву Степана Геніка-Березовського. Друкується з дозволу власника.

ВЛАДА ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

НЕЗАВЕРШЕНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ: ВІД ПРОТЕСТУ ДО ПЕРЕМОГИ ПОПУЛІЗМУ

Олексій Полегкий, Едмонтон, Канада

Анотація. У статті йдеться про загальні перспективи соціального та політичного розвитку України як посттравматичної країни. У цьому контексті розглядаються вибори Президента України 2019 року як намагання українського суспільства розпрощатися з епохою пострадянських політиків в Україні. Крім конфлікту цінностей, в Україні наявний соціальний конфлікт між українським суспільством та політичним класом.

Театралізована, показна боротьба конкуруючих форм розділеної влади має під собою цілком реальну підоснову, так як вона вказує на дисбаланс і конфлікти в розвитку всієї системи, на протиріччя між класами і підкласами, які визнають систему і хочуть отримати свою частку влади

Гі Дебор «Суспільство спектаклю»

Коли мова заходить про справжні зміни країни – це завжди актуалізує питання цінностей. Справжня революція – це, перш за все, революція у свідомості. Основний конфлікт в Україні не стільки геополітичний, мовний чи якийсь інший – це тільки прояви «больових точок». Основний конфлікт в Україні – це конфлікт цінностей, який, у свою чергу, накладається на соціально-економічний та посилюється геополітичною боротьбою навколо України.

Щоби зрозуміти те, що відбувається зараз в Україні та у свідомості українців, необхідно подивитися на події в Україні в ширшому контексті змін на пострадянському просторі за останні десятиліття.

На відміну від країн Центральної Європи, де демонтаж комуністичної спадщини завершився ще в 90-х (хоча певну спадщину ми можемо спостерігати навіть зараз), Україна лише тепер завершує свій цикл пострадянських перетворень. Революція свідомості в країнах Центральної Європи відбулася набагато раніше, ніж зміни в політичній системі. Звичайно, це не означає, що цінності змінилися абсолютно для всіх

громадян, але це означає, що консенсус щодо подальшого демократичного розвитку в країнах Центральної Європи був сформований задовго до того, як антикомуністична революція зруйнувала комуністичну систему.

Успіх економічного, як і політичного розвитку, переважно залежить від удосконалення соціальних інститутів. Інститути – це певні зафіксовані «правила гри» в суспільстві. Простіше кажучи, інститути – це моделі поведінки, що приймаються більшістю населення, і пов'язані з ними санкції за відхилення від них.

Варто пам'ятати, що Україна не тільки посттоталітарна, але ще й постколоніальна та ще й посттравматична країна. І «пост» – означає не переосмислений та трансформований у якусь іншу якість стан суспільства, а радше просто часовий визначник «після».

Свого часу польський соціолог Пьотр Штомпка¹ для опису подібних трансформацій ввів поняття «травма». Як показують події останніх років, його аналіз «травмованого» посткомуністичного польського суспільства 30-тирічної давнини, цілком придатний для аналізу поточних соціальних процесів в Україні.

Дослідник зокрема вважав, що можна виділити п'ять симптомів травми, притаманних посткомуністичному суспільству: 1. Синдром недовіри. 2. Похмурий погляд на майбутнє – симптом культурної травми. 3. Політична апатія, високий електоральний абсентеїзм. 4. Прояви громадянської ініціативи рідкісні, самоврядування не розвинене, подавлене адміністративною бюрократією. 5. Посткомуністичні травми колективної пам'яті.

Це можна назвати «травмами трансформації», тобто соціальної травми як прояву у свідомості людей дисфункційних наслідків від корінних соціальних змін, що драматично позначилися на їхньому житті. У травмованому суспільстві відсутня чітка і ясна стратегія та розуміння перспектив розвитку. Окреслені перетворення здебільшого зводяться до того, щоб орієнтуватися на вирішення окремих наявних проблем. У суспільстві домінує цинізм і сприйняття політики як «безчесної гри». Усі ці характеристики притаманні Україні та впливають на специфіку політичних процесів. До того ж, від 2014 року – Євромайдану, анексії Росією Криму та бойових дій на Донбасі – травми трансформації, про які писав П. Штомпка, накладаються на травми війни.

¹ Sztompka, P. *Trust: a sociological theory*. Cambridge, 1999.

Радянська політична культура і спосіб мислення переслідують посткомуністичні суспільства ще довго після смерті старих інститутів. Суспільні зміни і, як наслідок, зміна способу мислення, життєвих позицій і мотивацій соціальних акторів – необхідна частина реформи суспільних і державних інститутів. Говорячи простіше, не може бути демократії без демократично налаштованих і компетентних громадян, немає відкритого обміну ідеями та думками без зацікавлених учасників. Ці чесноти – відображення панівної культури, засвоєне індивідами втілення культурних вимог.

Існування спільних цінностей, на яких будується політична культура та ідентичність політичної спільноти, відсутнє в посткомуністичних країнах, таких як Україна. Соціальна амбівалентність, що визначається як одночасна прихильність людей до протилежних, а часом і несумісних цінностей, є характерною рисою перехідного суспільства.

Казус Зеленського і кінець епохи пострадянських політиків в Україні

Перемога Володимира Зеленського в першому турі президентських виборів в Україні – це намагання суспільства розпрощатися з усією епохою пострадянських політиків в Україні. Це не означає, що вони зникли, але актуальність і їхнього порядку денного, і їхніх політичних програм, і їхніх методів – не відповідає ані викликам сьогодення, ані очікуванням різних груп українського суспільства.

Іронія в тому, що люди, які роками гралися в імітацію «політики», – реалізуючи її в вигляді залаштункових домовленостей та цементуючи систему «закритого доступу» (згідно з термінологією Дугласа Норта та ін.)², отримали у відповідь перемогу телевізійного персонажа, що імітував кандидата в президенти.

Усі основні кандидати, крім Зеленського, – представники «минулої» епохи. Справа не лише в віці (наприклад, Олегові Ляшку вік не заважає бути цілком і повністю серед «пенсіонерів» української політики), справа – у відповідності часу.

Час пострадянських політиків в Україні минає. Вони просто перестають бути актуальними, оскільки не відповідають викликам сьогодення, не здатні відмовитися від звичної системи управління і просто нецікаві молодшому поколінню виборців, яке потроху починає політизуватися.

² Норт, Д., Волліс, Д., Вайнгест Б. *Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії*. Київ: Наш Формат, 2017.

Де факто, усі «старі» кандидати отримали лише кілька відсотків, за винятком, можливо, Юлії Тимошенко, результат якої певною мірою зумовлений її особистістю. Навіть з тих 16%, що отримав Петро Порошенко в першому турі, мабуть, більшість – це голоси заради збереження України, а не за нього персонально. Думаю, більшість голосів за кандидата від «Опозиційного блоку» Юрія Бойка, це також голоси швидше проти чинної влади, а не стільки за нього як кандидата.

«Персонаж Зеленський» об'єднав і тих, хто вбачав у ньому інструмент, що має знищити Порошенка, і тих, хто просто не сприймає українську політику в її традиційній формі. Не дивно, що значна частина виборців Зеленського – молодь, різна за своїми ідеологічними вподобаннями, але в більшості своїй – вона просто інша.

Так, ці вибори знову – голосування «проти». І багато хто проголосував за Зеленського, вбачаючи в ньому лише можливість відсторонити від влади Порошенка. Тому серед його прихильників не лише ті, кого намагаються затаврувати «малоросами», але й багато з тих, хто пройшов і Майдан, і війну. Але вони вбачають у Порошенкові зрадника, який не лише не виконав запитів суспільства із часів Революції Гідності, але є зараз головним гальмом змін у країні.

Філософ Михайло Бахтін вбачав у *карнавальності* особливу культуру, яка перевертає офіційну соціальну ієрархію та відновлює міфічний золотий вік загальної рівності. Але головне – коли та чому карнавал стає ледь не єдиним виходом? Можливо, саме тому, що в сприйнятті більшості населення вся українська політика – це політика імітації та нещирості. Потреба в карнавальності виникає тоді, коли офіційний рівень або формальна політика – повністю перестає відповідати дійсності та діям політиків. Коли публічна політика замінюється винятково політичним шоу. Коли найбільші патріоти виявляються найбільш цинічними крадіями. Коли всі розуміють, що політики брешуть, але інституції, які мають виводити «на чисту воду», наприклад ЗМІ чи експертне середовище, удають, що сприймають це як правду чи навіть самі займаються продукуванням брехні.

Доступна форма, але відсутність змісту – це була сила *кандидата* Зеленського, але це слабкість *Президента* Зеленського. Віртуальність образу та відсутність будь-якої конкретики дали можливість абсолютно різним групам виборців віддати йому свій голос, покладаючись на власні очікування та фантазії, які ніколи не справдяться.

***Res publica* (Суспільна справа) чи *Cosa nostra* (Наша справа)?**

Які принципи існування України: «суспільна справа» чи «наша справа» переможуть? Чи політика перетвориться на сферу узгодження суспільних інтересів, чи так і залишиться способом задоволення приватних апетитів вузького кола еліт, що отримують доступ до влади?

Це мабуть ключове запитання, на яке українському суспільству на рівні нового суспільного договору доведеться дати відповідь.

Україна має змінитися, інакше вона ризикує зникнути як держава. На це є безліч причин – від змін технологій, поколінь, неадекватності архаїчної політичної системи в Україні, неефективності та неконкурентності української економіки і т.п., до геополітичних змін і тиску Росії, який нікуди не подінеться в найближчому майбутньому.

Тому імітаційна українська політика, що ґрунтується на домінуванні приватного інтересу над суспільним – не може існувати в тих формах, які були до цього, як би українським політикам не хотілося. Хоча б тому, що в нинішніх умовах – і загальносвітових, і в умовах війни з Росією, українська держава у своїх «пострадянських» моделях – не впорається з викликами сьогодення.

По суті, найбільший розкол, основні суперечності, які склалися в пострадянській Україні – це конфлікт між українським суспільством і елітами, а точніше – політичним класом (незважаючи на всі внутрішні відмінності в питаннях ідентичностей, геополітичного вибору, мови і т.п.). Я навмисне використовую марксистський термін «клас», бо він найбільш точно визначає цей основний поділ українського суспільства. При всіх своїх внутрішніх конфліктах, українські політичні еліти, включаючи судово-правоохоронну систему, чиновницький апарат, політиків, що отримують корупційну ренту та групи, що їх обслуговують, – сформували саме клас. І що найважливіше – це єдиний сформований клас в Україні. Оскільки тільки цей клас відрізняється внутрішньою єдністю своїх інтересів і їх консолідованим захистом. Як би не змінювалася частина представницької влади та попри всі ідеологічні відмінності в деяких питаннях, – цей клас автоматично захищається від будь-якого посягання на систему свого життєзабезпечення (у вигляді владної ренти) і усталених способів здійснення своєї влади (у вигляді корумпованого державного апарату, який використовується задля досягнення особистих цілей, а не для вирішення проблем країни).

Це відбувається на всіх рівнях – від олігархічного консенсусу, далі – мовчазного, але ефективного опору серйозним реформам (перш за все судовим, антикорупційним і т.д.) середньої ланки, до толерування корупційної системи низами. Тому будь-яка боротьба з корупцією як самостійним феноменом – приречена на крах, тому що це всього лише результат і спосіб існування всієї системи. Саме цей політичний клас є опорою і умовою існування олігархічної системи з притаманними їй рисами – клієнтелізмом, патерналізмом та іншими, що й створює можливість існування в Україні неопатримоніальної демократії³.

Загалом, Порошенко виконав своє завдання 2014 року – збереження й стабілізація країни, поновлення олігархічного консенсусу та «олігархічної системи», яке на нього поклав український політичний клас. Звичайно, поновлення цього олігархічного консенсусу відбулося з певними поступками, під тиском суспільства та умовно кажучи «Заходу». Звичайно, політичному класу довелося видозмінюватися та трохи поступитися своїми привілеями, хоча вже за рік-два він оговтався та майже відновився в усіх своїх формах. Але Порошенко фактично не справдив очікувань найбільш активної частини українського суспільства щодо докорінної зміни системи та правил гри. На жаль, навіть у «постмайданній» Україні так і не сформувалася консолідована політична сила, яка б працювала над справжнім втіленням цих завдань.

З іншого боку, запит на «стабільність» і «нормалізацію» – а це все-таки повернення до звичного, ніж радикальна зміна, мала й значна частина населення. І лейтмотив «давайте все змінимо, але так, щоб нічого особливо не змінювати» – це не лише бажання «еліт». Тому стратегія «крок вперед, два назад» у багатьох реформах – це не лише пручання політичного класу, але й мовчазний запит широких мас.

З іншого боку, неадекватність такої патримоніальної олігархічної системи та моделі політичного управління призводить до постійних криз і конфліктів. Тому, з точки зору історичного процесу, така ситуація, ще й в умовах фактичної війни з Росією, має або змінити «систему», або призвести до її колапсу. На жаль, якщо колапс таки наступить, то й країна може не витримати.

Перманентні політичні кризи в Україні неможливо вирішити, не змінивши цього фундаментального конфлікту, оскільки політичний клас, попри різні позиції та

³ Fisun, Oleksandr. «Ukrainian Constitutional Politics: Neopatrimonialism, Rent-seeking, and Regime Change.» *Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine*. Henry E. Hale & Robert W. Ortung (eds.). Stanford: Stanford University Press, (2016): 105-123.

конкуренцію, підтримує консенсус парадигми «постмодерного неофеодалізму», що поєднує пострадянський етатизм і відтворення системи закритого доступу.

Політика емоцій

Торжество популізму по всьому світу нагадує нам, що ірраціональні фактори часто грають важливішу роль, ніж раціональні. Особливо в умовах невизначеності, травмованості і т.п. Крім вимог докорінної зміни політичної системи, однією з головних тем, яка стала причиною Революції гідності – було питання справедливості.

Український виборець ніколи особливо не характеризувався раціональністю у своїй електоральній поведінці. Підтримка Порошенка (після 54% отриманих на виборах 2014 року) неминуче мала впасти, оскільки в суспільства були завищені очікування. Але це розчарування стало просто катастрофічним саме тому, що запит на справедливість не був виконаний навіть найменшою мірою. І це відчуття «зради» не вдалося зняти жодними раціональними доводами про прогрес, протистояння Росії тощо. Згідно із соціологічними опитуваннями, 2018 року⁴ більшість українців (70%) вважали, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямку (58% – 2014 р., 68% – 2015 р., 67% – 2016 р., 74% – 2017 р.), у правильному напрямку розвитку подій були впевнені 18% (22% – 2014 р., 15% – 2015 р., 16% – 2016 р., 14% – 2017 р.) і не визначилися 12% (20% – 2014 р., 17% – 2015 р., 17% – 2016 р., 12% – 2017 р.).

Саме із цими *очікуваннями* заграють усі популісти в різних партійних кольорах. І ця ситуація накладається на кризу еліт, які не здатні впоратися з наявними викликами і протиріччями, але при цьому не готові поступитися навіть децимою своїх привілеїв і переваг.

Майбутнє несе для переважної більшості населення України відчуття страху і невпевненості, а не очікування процвітання і поліпшення життя. Переважна більшість українців оцінювали 2018 року⁵ життя в країні або як важке (36%), або як нестерпне (46%), і така перевага негативних оцінок є незмінною протягом кількох років. Причому лише 17% опитаних очікують якогось покращення протягом найближчого року, тоді як 52% переконані у відсутності поліпшення ситуації. Серед населення зберігається зневіра

⁴ «2018-й: підсумки і прогнози.» Фонд «Демократичні ініціативи», <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>

⁵ «Моніторинг 2018: основні тенденції змін громадської думки». Інститут соціології НАН України та Фонд «Демократичні ініціативи» ; <https://dif.org.ua/article/monitoring2018-osnovni-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>

в можливості впливати на дії влади. Зокрема 54% опитаних відзначили, що вони не змогли б нічого зробити у разі порушення їхніх прав з боку уряду України; ще близько 31% не змогли визначитися в цьому питанні, лише 15% сказали, що можливості відповідного впливу на уряд є. Проте можна зазначити, що після 2012 року фіксується поступове зменшення частки негативних відповідей і невелике зростання позитивних.

В Україні існує загальне й широко розповсюджене сприйняття політики як цинічної та брехливої, надзвичайно *низький рівень довіри* до практично всіх соціальних інститутів. Відповідно до даних Центру Разумкова⁶, громадяни України найчастіше висловлюють недовіру: державному апарату (83%), ЗМІ Росії (83%), Верховній Раді України (82%), судовій системі (78%), політичним партіям (77%), Уряду України (75%), Президенту України (71%), прокуратурі (70%), комерційним банкам (75%), Національному банку України (68%), Верховному Суду (65%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (65%), Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) (64%), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) (64%), Антикорупційному суду (62%), Конституційному Суду (62%), профспілкам (58%). Найчастіше висловлюють довіру волонтерським організаціям (їм довіряють 67% опитаних), Збройним Силам України (62%), Державній службі з надзвичайних ситуацій (61%), Церкві (61%), добровольчим батальйонам (57%). До інституцій, яким довіра висловлюється частіше, ніж недовіра, належать ЗМІ України (відповідно 49% і 43%) та громадські організації (відповідно 45% і 41%).

Проблема *довіри* особливо актуальна в пострадянських суспільствах. Це питання не тільки про довіру між людьми, але й про відсутність довіри до соціальних і політичних інститутів. Без довіри не може бути кооперації та взаємодопомоги, а це необхідна передумова для зміни системи та сталого розвитку суспільства. І ті суспільства, які здатні це робити, досягають набагато більших успіхів, ніж ті, у яких усе побудовано на змагальності та війні «усіх проти всіх».

Пострадянська спадщина все ще сильно впливає на характер політичних змін в Україні, де наявна політична система себе давно вичерпала, владі немає чого запропонувати людям, а особливо молоді, в якості цілей чи проєкту майбутнього, не кажучи вже про спільні смисли. Найбільш вагомим чинником нинішніх політичних процесів є неминуча зміна поколінь.

⁶ «Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України.» *Центр Разумкова*; <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

Саме завдяки накопиченню соціального капіталу та зміні способу мислення можлива якісна трансформація суспільства на рівні цілей, ідей та мотивацій. Як показує логіка історії, якщо нові цілі та ідеї стають консолідувальним елементом – вони неминуче перемагають. Тому справжня революція – це, перш за все, революція у свідомості. Жодні значні перетворення в суспільстві не відбувалися без зміни цінностей та мотивацій, але якщо вони змінювались – жодна владна система не була в змозі їх зупинити.

ЛІТЕРАТУРА

Sztompka, P. *Trust: a sociological theory*. Cambridge, 1999.

Норт, Д., Волліс, Д., Вайнгест Б. *Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії*. Київ: Наш Формат, 2017.

Fisun, Oleksandr. «Ukrainian Constitutional Politics: Neopatrimonialism, Rent-seeking, and Regime Change Beyond the Euromaidan.» *Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine*. Henry E. Hale & Robert W. Orttung (eds.). Stanford: Stanford University Press, (2016): 105-123.

«Моніторинг 2018: основні тенденції змін громадської думки.» *Інститут соціології НАН України та Фонд «Демократичні ініціативи»*;

<https://dif.org.ua/article/monitoring2018-osnovni-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>

«Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України.

Центр Разумкова. <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

Фонд «Демократичні ініціативи. 2018-й: підсумки і прогнози.»

<https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>

Олексій Полегкий – філософ, політолог, спеціаліст з політичних комунікацій та стратегічного планування. Постдок Канадського Інституту Українських Студій (КІУС) і співробітник Відділу досліджень політичних комунікацій університету Антверпена (Бельгія).

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІЦІЇ: ПРОБЛЕМИ РЕФОРМИ ПОЛІЦІЇ В УКРАЇНІ

Богдан Гарасимів, Едмонтон, Канада

Анотація. Чому після Революції Гідності 2014 року не вдалося реформувати поліцію України, перетворити міліцію радянських часів на поліцію демократичного типу? Найновіша спроба перетворити міліцію, яка насправді існувала з метою боронити державу від населення, на поліцію, котра повинна боронити громадян та їхні права від довільної державної сили, почалася у 2015 році під проводом відомої грузинської реформаторки Хатії Деканоїдзе. Через рік вона подала у відставку, її праця недокінчена. Політичне втручання у процеси реформування та роботу поліції спричинило косметичні зміни замість повних і завершених. Причину цієї недокінченої реформи можна пояснити, як наслідок всієї існуючої корумпованої політичної «системи», особливо керівництвом Міністерства внутрішніх справ під головуванням Арсена Авакова. Стаття розкриває дані про рівень громадської недовіри до поліції, про незавершену переатестацію поліцейського штабу, про непрозору конкуренцію на посаду нового голови Національної поліції після відступу Х. Деканоїдзе, та про некомпетентність і безвідповідальність поліції у багатьох ситуаціях. Тому, якщо в майбутньому має бути поступ у реформуванні Національної поліції України, це буде дуже повільний процес.

Про нещасну репутацію сучасної української поліції та правоохоронних органів взагалі можна багато довідатися на основі декількох прикладів. Наприклад, у липні 2019 р. минула третя річниця вбивства журналіста «Української правди» Павла Шеремета. До сьогодні розслідування ще не розкрило винуватця або винуватих, хоч вели слідство і поліція, і прокуратура, і СБУ за допомогою ФБР (FBI) зі США¹. У міжчасі поліція визнала кілька т.зв. «помилочок», лідери запевняли, що беруть цю справу під особистий

¹ Напевно, щоб заспокоїти українське суспільство, 2018 р. генпрокурор (Юрій Луценко) повідомляв, що «коло підозрюваних у вбивстві журналіста звузилося із декількох тисяч до кількох сотень осіб». УНІАН, 20 липня 2019.

«контроль», а зрештою, правоохоронці пробували перекласти відповідальність за безрезультативність у справі Шеремета на кого-небудь іншого². На третю річницю газета «Українська правда» опублікувала заяву, закликаючи, що «через нерозкриття вбивства журналіста Павла Шеремета міністр внутрішніх справ Арсен Аваков, генпрокурор Юрій Луценко та голова Нацполіції Сергій Князев мають піти у відставку»³. Другий приклад стосується нападу на Катерину Гандзюк, яку 31 липня 2018 р. облили сірчаною кислотою, від чого вона через три місяці померла. Учасниця Помаранчевої революції та Євромайдану в Херсоні, К. Гандзюк була радником мера Херсона, керувала справами міськради, а також активісткою, яка викривала корупцію та бездіяльність у правоохоронних органах. Поліція з неохотою розслідувала її убивство, спочатку називаючи напад «хуліганством». Нарешті, у червні 2019-го п'ятеро виконавців було заарештовано й засуджено терміном від 3-х до 6-ти років позбавлення волі; розслідування замовників, однак, було припинене⁴.

Нещодавно в одному районі міста Києва 5-річний хлопчик помер від кулі в голову. Заарештовані були два поліцейські, які поблизу дитячого майданчика, де бавилися діти, стріляли рушницями по склянках і банках. Обидва вони колишні ДАІшники; обидва були колись звільнені з поліції; обидва були судом поновлені на посаді; у день цієї розваги обидва зізналися, що були «дуже п'яні». Голова поліції Київської області подав у відставку, але його перевели на Донбас на посаду голови поліції Операції об'єднаних сил (ООС). Масові пікети відбулися у великих містах України з вимогою відставки міністра внутрішніх справ Арсена Авакова. Міністр зустрівся у своєму офісі з родиною вбитого хлопчика, але йти у відставку відмовився⁵. Давніше, наприкінці 2016 року сталася трагедія, коли під час перестрілки загинули п'ятеро правоохоронців: одна група поліцейських виїхала і чекала на злодіїв, про котрих була інформація, що приїдуть грабувати один дім. Оця перша група виконувала

² *Українська правда*, 20 грудня 2016, 8 лютого 2017, 20 липня 2019.

³ *Українська правда*, 20 липня 2019.

⁴ *EuroMaidan Press*, 4 November 2018; *The Guardian (London)*, 5 November 2018; *Високий замок*, 06.11.2018; *Українська правда*, 4 і 6 листопада 2018 і 4 липня 2019; *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 5 and 6 November 2018, and 29 June 2019; *Kyiv Post*, 31 July 2019. Цікаво, що тільки після приходу до влади нового президента, Володимира Зеленського, СБУ, не Нацполіція, повідомила про те, що «у тісній співпраці з Інтерполом (СБУ) здійснює міжнародний розшук підозрюваного в організації вбивства Катерини Гандзюк Олексія Левіна.» *День*, 27 вересня 2019. Після цього ГПУ повідомило, що «30 вересня 2019 року змінена група прокурорів, які здійснюють процесуальне керівництво у вказаних провадженнях. Наразі новостворена група прокурорів оновила план досудового розслідування у цих кримінальних провадженнях.» *День*, 3 жовтня 2019.

⁵ *Українська правда*, 1-6 червня 2019; УНІАН, 4 червня 2019; Christopher, Miller. «Across Ukraine, Calls Grow For Powerful Interior Minister's Exit After Police Shooting Of 5-Year-Old.» *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 5 June 2019.

«спецоперацію». Друга група, відповідаючи на охоронну сигналізацію в сусідньому будинку, приїхала також. Одні других сприймали за крадіїв, і відразу почалася перестрілка. Як наслідок — виникли численні запитання щодо планування й координації між поліцейськими гілками; 25 поліцейських, що брали участь у цій спецоперації, були відсторонені від служби; а міністр МВС запевняв, що «... в Національній поліції будуть проведені кадрові та методологічні зміни»⁶. Ось які прикрі приклади знаходимо в роботі Національної поліції України, що мала бути реформована ще п'ять років тому, замість цього спостерігаємо беззмінний цикл некомпетентності та безвідповідальності.

Німецький науковець Корнеліус Фрізендорф пише, що «українська поліція має репутацію на насильство і корупцію». Через те він сподівається, що «прогрес в Україні буде, у найкращім випадку, поступовий та частковий»⁷. Отже, виникає із цього низка цікавих запитань. Чому не вдалося й досі не вдається перетворити поліцію (міліцію) в Україні на європейську модель, на т. зв. поліцію демократичного типу? Це б означало, коротко кажучи, поліція, яка захищає громадян від держави, а не державу від свого народу; поліція, яка працює під верховенством права, а не довільно; поліція, яка є відповідальною перед громадою, не втручається в політику і не є політичним інструментом. Щоправда, ідеального не існує. Але прогрес від старої системи до нової в Україні сьогодні дуже важко помітити. Чи це вина державного, політичного провідництва? Чи це бюрократична інерція? Чи, можливо, брак ресурсів? Чи це через недоліки в планах перебудови поліцейських структур? Чи бракує міжнародної допомоги?

Як показують дані соціопитування, рівень довіри до нової поліції спершу був вищим, ніж до старої міліції (див. табл.). Після цього, хоч довіра щоразу збільшувалася, недовіра також росла. Якщо 2012 р. рівень довіри до міліції становив 15,5%, то після Євромайдану наприкінці 2015 р. він був 20,7%, а 2018 р. — 29%. У той час недовіра до поліції спершу впала від 47-ми до 14%, але потім поступово підвищилася до 20-21%. Значить, зростання довіри до поліції супроводить також прогресивне зростання недовіри, замість того, щоб іти в протилежний бік. Важливим є те, що баланс недовіри над довірою (негатив довіри) поволі зростає. Слід відзначити, що коли рівень довіри до Національної поліції через рік від грудня 2017-го до грудня 2018-го залишився

⁶ *День*, 15 грудня 2016. Див. також *Високий замок*, 5 грудня 2016; *УНІАН*, 6 грудня 2016; *Українська правда*, 7 грудня 2016; *Дзеркало тижня*, 6 грудня 2016; *День*, 6 грудня 2016.

⁷ Cornelius Friesendorf. «Police Reform in Ukraine as Institutional Bricolage.» *Problems of Post-Communism*. 66, no. 2 (2019): 109.

стабільним, що можна вважати позитивним явищем, у той сам час баланс довіри особливо до патрульної поліції, раптом знизився від плюс 1 до мінус 15%. Це означає жахливе погіршення в цьому показнику, тим більше, що ця частина поліції мала бути найбільш відновленою. Це так не повинно бути, якщо країна просувається вперед з реформою поліції.

Таблиця. Рівень довіри до поліції в Україні, 2012-2018⁸

Рік	Довіра	Недовіра	Баланс	Корпус
2012	15,5	62,9	-47,4	Міліція
2015	20,7	35,1	-14,4	Національна поліція
2016	22,9	44	-21,1	Національна поліція
	25,6	41,7	-16,1	Патрульна поліція
2017	23	44	-21	Національна поліція
	33	33	+1	Патрульна поліція
2018	29	49	-20	Національна поліція
	30	45	-15	Патрульна поліція

Реформа поліції в Україні розпочалася у листопаді 2015-го, коли призначена була першою головою Національної поліції України грузинка пані Хатія Деканоїдзе, та вступив у дію новий закон Про Національну поліцію⁹. Деканоїдзе прибула до України в січні того самого року, перед тим у Грузії вона була міністром освіти, реформатором поліції та ректором поліцейської академії. Жила якийсь час у США, отже, добре знайома із західними принципами та практикою в поліцейській сфері. Спершу вона долучилася як консультант до групи в Міністерстві внутрішніх справ під проводом першого заступника міністра пані Еки Згуладзе, також грузинки. Фактично, Згуладзе була архітектором поліцейської реформи в Україні; Деканоїдзе – виконавицею. Корупція у міліції тих часів впливала з того, що держава недоплачувала поліцейським. Отже, вони брали хабарі та передавали частину «вгору», для своїх керівників. Також вони «кришували» злочинців, таким способом ще більше заробляли. Таким чином, уся

⁸ «Dynamics of the Ukrainian Attitudes Towards Sociological Opinion Polls, November 2013»; «Trust in Social Institutions and Social Groups»; «Trust to Social Institutions»; «Trust to Social Institutions.» *Kyiv International Institute of Sociology*, December 2018. Усе на вебсайті Київського Міжнародного інституту соціології, <https://www.kiis.com.ua/>.

⁹ *День*, 4 серпня 2015; *Українська правда*, 4 листопада 2015. Про успіхи Деканоїдзе підчас свого головування, див. Narasymiw, Bohdan. «Police Reform: Challenges and Prospects.» *Revolution and War in Contemporary Ukraine: The Challenge of Change*, ed. Olga Bertelsen. Stuttgart: ibidem-Verlag, (2016): 353-75.

структура була корумпованою. Деканоїдзе запровадила низку докорінних змін. Змусила весь поліцейський склад (115 тисяч людей) пройти переатестацію (тестування, інтерв'ю, а для керівників і слідчих — додатково поліграф); підвищила зарплату поліцейським; змінила більшу частину ДАІ на патрульну поліцію, якій подарувала нові форми й машини іноземних марок. Патрульна поліція була відділена від «кримінальної», а «Беркут» перетворений на Корпус оперативно-раптової дії (КОРД)¹⁰. Не все вийшло гаразд. Коли скінчилася переатестація, виявилось, що тільки 7% загального складу не перейшло, а потім половина з них були поновлені на посаді через суд¹¹. Загалом, понад 95% старої міліції перемістилися у ряди нової поліції, що викликає або повинно викликати великий сумнів про можливість цими кадрами здійснювати бажану реформу.

Через рік Деканоїдзе подала у відставку, яку прийняв міністр Аваков і уряд. Це було приблизно у той самий час, коли вибухнув конфлікт між Аваковим і губернатором Одеси, Михайлом Саакашвілі, як також між Аваковим і Президентом Петром Порошенком. Правда, перед цим почали вже відправляти інших реформаторів, у тому числі грузинських, як, наприклад, Згуладзе. Деканоїдзе повернула собі грузинське громадянство та повернулася до Грузії¹². Там вона стала консультантом міжнародного рівня у сфері кримінальної юстиції, а також бере участь у політиці, підтримуючи опозиційну партію. В інтерв'ю у березні 2019-го вона висловила свої переконання щодо реформування поліції¹³. Вперше, хоча введення патрульної поліції (де сьогодні працюють 15 тисяч осіб) вважається успіхом, справжня реформа повинна охоплювати всю поліцейську структуру, включаючи кримінальну поліцію. По-друге, поліція має бути автономною, незалежною від політики. На жаль, ні перше, ні друге не здійснюється в Україні сьогодні. На брифінгу, де вона оголосила про свою відставку, писалося в пресі, що «Деканоїдзе також зазначила, що в роботу поліції втручалися політики, і закликала їх відмовитися від подібної практики»¹⁴.

На місце Деканоїдзе призначений був виконувач обов'язків, її перший заступник, Вадим Троян. Про свого наступника вона сказала таке: «Обирати нових кандидатів – не

¹⁰ *День*, 4 грудня 2015, 25 січня 2016, 7 квітня 2016; *Обозреватель*, 13 грудня 2015; *Дзеркало тижня*, 14 грудня 2015, і 29 березня 2016; *Українська правда*, 17 лютого 2016; *УНІАН*, 7 квітня 2016.

¹¹ *Українська правда*, 14 грудня 2016.

¹² *Дзеркало тижня*, 11 травня 2016, 13 липня 2016, 21 вересня 2016, 7 і 13 листопада 2016; *День*, 14 і 16 листопада 2016; *ВВС Україна*, 15 листопада 2016; *Обозреватель*, 2 травня 2017; *Українська правда*, 14 листопада 2016; *Georgia Today*, 12 May 2016; *Kyiv Post*, 13 May 2016.

¹³ *Українська правда*, 21 березня 2019. Див. також *Українська правда*, 29 січня 2016, 27 липня 2018; *Обозреватель*, 17 листопада 2016; *Високий замок*, 26 липня 2018.

¹⁴ *Дзеркало тижня*, 13 листопада 2016.

моя прерогатива. Але я не бачу, що Вадим Троян – політично незалежна фігура. Я особисто, як громадянка України, не бачу його главою Нацполіції»¹⁵. Тоді в пресі писали, що Троян працює першим заступником голови Нацполіції з березня 2016 року. З початком збройного конфлікту на Донбасі був заступником командира полку «Азов». З жовтня 2014 року і до березня 2016 року очолював спочатку міліцію, а потім поліцію Київської області¹⁶.

Преса також інформує, що батальйон «Азов» називають «приватною армією Авакова», можливо, Деканоїдзе мала рацію щодо своєї характеристики Трояна¹⁷. Вона пропонувала на посаду заступника відкритий та прозорий конкурс. За тиждень після цього Аваков оголосив консультативний конкурс на посаду голови Національної поліції. За словами Авакова, він вже створив консультативну комісію, до якої запросять експертів із США, Канади та ЄС, а також авторитетних експертів від української громадськості. Міністр вказує, що «відбір буде здійснювати Комісія на підставі результатів кваліфікаційних іспитів і співбесіди. Комісія порекомендує йому найбільш гідних кандидатів на посаду голови НПУ, після чого кращий з них буде запропонований на розгляд Кабміну»¹⁸.

Були сумніви, «що такий формат не гарантує прозорого відбору нового керівника Національної поліції, адже залишає за міністром внутрішніх справ можливість призначення будь-якої особи на власний розсуд»¹⁹. І так сталося. Спершу було 64 кандидати; після розгляду їхніх документів залишилося 46; з-поміж них вибрали 10. Троян не був між ними, бо «напередодні Троян зняв свою кандидатуру з конкурсу»²⁰. Мабуть, це було пов'язане з тим, що «від самого початку ряд великих донорів проєктів МВС і НПУ дали зрозуміти, що відмовлять у фінансуванні, якщо Нацполіцію очолить Троян»²¹. Нарешті комісія рекомендувала міністрові трьох найкращих кандидатів для призначення на посаду голови Національної поліції²². До трійки увійшли: Сергій Князєв, голова карного розшуку Нацполіції; Костянтин Бушуєв, заступник голови Нацполіції з

¹⁵ *Українська правда*, 14 листопада 2016.

¹⁶ *День*, 16 листопада 2016.

¹⁷ *Українська правда*, 6 липня 2016.

¹⁸ *Дзеркало тижня*, 17 листопада 2016.

¹⁹ «Реанімаційний пакет реформ», «Громадськість вимагає гарантій незалежності від політичного впливу для майбутнього керівника Національної поліції.» *Веб РІПР* 16 грудня 2016, спостережений 6 серпня 2019.

²⁰ *Обозреватель*, 26 січня 2017.

²¹ *Дзеркало тижня*, 8 лютого 2017.

²² Про деталі тестування та співбесіди з кандидатами, див. *Українська правда*, 1 лютого 2017.

2015-го; Андрій Вишневецький, юрист і держслужбовець²³. Нарешті міністр обрав Князева й передав цю рекомендацію до Кабінету Міністрів²⁴.

Кабмін одногосно ухвалив рішення призначити Князева головою Національної поліції 8 лютого 2017²⁵. Як було видно з його першого виступу, під цим керівництвом можна було сподіватися, що акцент буде більше на безпеку, а менше на реформи. «На вулицях має панувати спокій», сказав він²⁶. Про нього журнал «Тиждень» тоді написав таке: 45-річний генерал поліції третього рангу працює в органах правопорядку з 1992 року. Він почав роботу в міліції охорони в Білій Церкві. З 1995 року перейшов у карний розшук, де зробив кар'єру і дослужився 2008-го до голови управління карного розшуку ГУМВС України Київської області, яке очолював до 2014 року. З 10 листопада 2016-го (за чотири дні до відставки Деканоїдзе з посади голови Нацполіції) призначений начальником Департаменту карного розшуку Національної поліції України.

З такою біографією оцінка Князева прямо залежатиме від оцінки всієї системи правоохоронних органів, яка існувала 25 років української незалежності. Для тих, хто вірить в її дієвість, – він «авторитетний професіонал», для тих, хто не вірить, – «представник корумпованої системи»²⁷.

Журналісти встигли відкрити цікаву інформацію про Князева, мовляв, хоч він задекларував, що має дві квартири, але чомусь не згадав про дружину, яка «володіє сімома квартирами, шістьма земельними ділянками, житловим будинком та двома автомобілями. Бізнесом вона ніколи не займалася, а розташування об'єктів нерухомості співпадає з місцями роботи Князева – Київщина та Закарпаття»²⁸. У травні 2019-го голова Національної поліції Сергій Князев повідомив, що за допомогою ЄС, США і Канади підготований проєкт стратегії розвитку цього відомства до 2023 року, але не згадував про реформу²⁹.

Під керівництвом Князева підкреслювалися структурні зміни, влаштовані у Нацполіції (напр. КОРД та всілякі нові підрозділи протидії наркозлочинності, стратегічні розслідування, кримінальний аналіз, академія патрульної поліції, оперативна

²³ Там само. *Дзеркало тижня*, 6 лютого 2017.

²⁴ *Комсомольская правда в Украине*, 7 лютого 2017.

²⁵ *День; Високий замок; Дзеркало тижня*, 8 лютого 2017.

²⁶ *Високий замок*, 8 лютого 2017.

²⁷ *Тиждень*, 9 лютого 2017.

²⁸ Там само. З іншого боку, член тої ж конкурсної комісії мав дещо краще враження про Князева: «він не та людина, яка крапа і корупційним шляхом здобувала кошти, власність, активи і так далі. Це не він». Там само.

²⁹ «Національна поліція підготувала проєкт стратегії розвитку відомства до 2023 року – Сергій Князев.» Веб НПУ, 23.05.2019, <https://www.npu.gov.ua/news/mizhnarodna-spivpraczya/naczio>

підтримка, служба детективів, відеоспостереження); про культурні зміни не згадувалося³⁰. У вересні 2019 р. Князев несподівано подав у відставку, не пояснюючи причину, але преса повідомляла, що два дні перед тим його экс-дружина була затримана з іншими особами на польському кордоні, перевозячи готівкою 650 тис. євро, мабуть, «відмитих» грошей³¹. На його місце був призначений заступник, Ігор Клименко, а сам Князев став радником міністра Аракова³². На брифінгу міністр Аваков пояснив, що відставка була запланована давно та хвалив Князева за те, що «рівень довіри до поліції становить 51% – це особиста заслуга Князева та команди»³³.

Щодо самого міністра внутрішніх справ Арсена Авакова та його ставлення до реформи Національної поліції можна сказати коротко таке. Народжений 1964 в Баку, за національністю вірменин, скінчив політехнічний інститут. Почав кар'єру в Харкові як політик і бізнесмен. Як відомо, це дуже корисна комбінація занять у сучасній Україні. Не юрист, не військовий, він був призначений Міністром внутрішніх справ 22 лютого 2014 після Революції гідності³⁴. На цій посаді його перебування не пройшло без контроверсій³⁵. Хоч з перших днів на посаді запевняв, що підтримує реформу МВС і поліцію за європейським зразком, практика показала інше³⁶. Були нарікання, що він далі займається бізнесом, хоча це є несумісним з посадою в уряді, або що хтось для нього провадить цей бізнес³⁷.

За радянських часів, і навіть до 2015 року, міністр внутрішніх справ був de facto головою міліції. Нове законодавство відділило ці функції, створивши новий офіс голови Національної поліції. Відтоді міністр повинен був займатися загальним керівництвом і загальною державною політикою щодо внутрішньої безпеки, а голова Нацполіції мав бути зовсім незалежним, автономним менеджером цієї нової поліції, відокремленою від міністерства. Міністр не повинен втручатися в роботу поліції. На жаль, як видно навіть на підставі цих прикладів, міністр Аваков не втримується від втручання у повсякденних

³⁰ *Gazeta.ua*, 25 вересня 2019.

³¹ *Kyiv Post*, 24 September 2019; *Високий Замок*, 24 вересня 2019; *Gazeta.ua*, 25 вересня 2019.

³² *Дзеркало тижня*, 25 вересня 2019; *День*, 26 вересня 2019; *УНІАН*, 26 вересня 2019.

³³ *УНІАН*, 26 вересня 2019.

³⁴ *Хто є хто в Україні*. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2007: 8; *Тиждень*, 20 липня 2015.

³⁵ *Українська правда*, 6, 10 листопада 2015; 6 липня 2016; 14 грудня 2016; *Високий замок*, 28 січня 2016. *Комсомольская правда в Украине*, 13 вересня 2016; *Дзеркало тижня*, 14 і 15 вересня 2016; *Українська правда*, 28 жовтня 2016; *Обозреватель*, 11-14 листопада 2016; 5, 13 липня 2017.

³⁶ *Українська правда*, 6 листопада 2015.

³⁷ До речі, це має до діла з італійською фірмою Avitalia SRL, котра має капіталу «1,8 мільйона євро, (та) 100 відсотків акцій належать Арсену Авакову». *Високий замок*, 28 січня 2016. Ігоря Котвицького згадують як його помічника. *Українська правда*, 10 листопада 2015; *Комсомольская правда в Украине*, 13 вересня 2016; *Обозреватель*, 5 липня 2017.

деталях роботи Нацполіції. Таким чином, нове законодавство зводиться практично до нуля³⁸. Були проти нього відкриті справи³⁹. Набравши відповідних 25 тисяч підписів, петиція від Верховної Ради до Президента за відставку Авакова передана була Зеленському. А відповідаючи навіть на це, Аваков заявив, що не збирається йти у відставку⁴⁰. Після виборів до Верховної Ради 2019-го на нього розсердився Петро Порошенко, чия партія опустилася в рейтингу з першого на четверте місце. На запитання у своєму інтерв'ю в «Українській правді», коментуючи вибори, п'ятий президент відповів: «Чи можу я сказати, що була робота проти нас? Була. Була робота проти нас поліції»⁴¹. Аваков відповів, що Порошенко «безсовісно бреше»⁴². Боронячи себе на всі боки від всіляких політичних ворогів і досить вільної української преси, Аваков показував, що у нього немає ані зацікавлення, ані здібності до реформування Національної поліції – тільки залишитися на посаді.

І так сталося. Аваков виявився незамінним. У новому уряді прем'єр-міністра Олексія Гончарука, де тільки двоє осіб залишилися від попередньої команди Володимира Гройсмана, він залишився на посаді міністра внутрішніх справ. Хоч перед цим 24 неурядові організації (NGOs) разом подали Зеленському петицію, щоб його не перепризначати, бо він, між іншим, не встиг реформувати поліцію⁴³. Хоч була тоді під Офісом президента акція протесту проти його перепризначення, де активісти стверджували, що Аваков «саботував і провалив переатестацію в поліції, «кришує» гральний бізнес у столиці, а також винний у провалі розслідувань гучних убивств і нападів на активістів»⁴⁴. Сам Зеленський, мабуть, вагався «чи залишити міністра внутрішніх справ Арсена Авакова в уряді; а прем'єр Гончарук також висловив невдоволення прогресом реформування поліції»⁴⁵. Врешті-решт, було вирішено Авакова

³⁸ Friesendorf 115; «Реанімаційний пакет реформ», «Поза увагою суспільства: невидимі аспекти поліцейської реформи – Євген Крапивін», Веб РІР 12 листопада 2018. Дата звернення 6 серпня 2019.

³⁹ *Комсомольская правда в Украине*, 13 вересня 2016; *Дзеркало тижня*, 14 і 15 вересня 2016.

⁴⁰ УНІАН, 5-6 червня 2019, і 22 липня 2019; *Українська правда*, 5 червня 2019.

⁴¹ *Українська правда*, 29 липня 2019; Kornienko, Artur. «Poroshenko-Avakov Conflict Goes Public.» *Kyiv Post*, 30 July 2019.

⁴² *Українська правда*, 30 липня 2019.

⁴³ Zoria, Yuri. «Ukraine's New Cabinet: New Faces, Merged Ministries, and the Immortal Avakov.» *Euromaidan Press*, 5 September 2019; Wilson, Andrew. «Shock to the Sistema: Ukraine's Youthful New Government.» *European Council on Foreign Relations*, 4 September 2019; *Тиждень*, 30 серпня 2019.

⁴⁴ *Українська правда*, 28 серпня 2019. Див. також *День*, 28 серпня 2019.

⁴⁵ *Українська правда*, 28 серпня 2019; *Дзеркало тижня*, 28 серпня 2019.

перепризначити⁴⁶. Таким чином, давши партії Зеленського нагоду перемогти над Порошенком у парламентських виборах, це було *quid pro quo*⁴⁷.

Велика кількість глибоко продуманих критичних статей про сучасну ситуацію та про інтелігентні способи реформи поліції, знаходимо на вебсайті громадської організації Реанімаційний Пакет Реформ (<https://rpr.org.ua/>). Наприклад, нещодавно з'явилися такі статті⁴⁸. Одна пропонує, щоби замість «довіра населення» – яке є занадто абстрактним – для оцінювання ефективності поліції слід вживати т.зв. «кримінологічне опитування» (*criminal survey*), проведене соціологічними методами. Друга стаття обговорює кримінальну статистику й її недоліки та вказує на альтернативи, як також запровадження інституту детективів. Третя – присвячена проблемам притягнення поліцейських до відповідальності через дисциплінарні комісії, де присутність громадськості була б обов'язковою. Також варто підкреслити, що РПР має у своїй програмі дуже виразне уявлення про їхню ціль щодо законодавства про поліцейську діяльність, яке б відповідало європейським стандартам. Щоб досягнути таку ціль, пропонується:

1. Запровадити ефективний механізм дисциплінарних проваджень щодо поліцейських.
2. Посилити соціальні гарантії поліцейських.
3. Удосконалити механізм персональної ідентифікації поліцейських і гвардійців.
4. Позбавити Національну гвардію України правоохоронних функцій (демільтаризація охорони публічного порядку)⁴⁹.

Щаслива та країна, можна сказати, де поза межами державних структур працюють розумні люди. В Україні не бракує чітко продуманих програм реформування поліції, тільки що вони не панують серед урядовців на політичному рівні.

Щодо поліцейської реформи в Україні Фрізендорф пояснює очевидний брак прогресу тим, що така реформа переважно так само провадиться по всьому світі, через інерцію і брак мотивації, їй характерне додавання нових до старих елементів, замість

⁴⁶ Як тоді пояснював Гончарук, «Головний аргумент – в умовах війни, молодого уряду, який не має досвіду, він відповідає за найбільший блок з безпеки. Враховуючи також те, що Аваков брав участь у забезпеченні чесних виборів, за сукупністю команда прийняла рішення його залишити». *Дзеркало тижня*, 30 серпня 2019.

⁴⁷ Деколи згадувалося, що на цій посаді Аваков буде «тимчасово», приблизно на шість місяців. *Тиждень*, 30 серпня 2019; Kamenev, Maxim. «The Governing Model Ukraine's Zelenskyu Builds.» *Hromadske*, 2 September 2019. Про стосунки між Зеленським і Аваковим, див. також Українська правда, 9 жовтня 2019.

⁴⁸ Крапивін, Євген. «Радянські показники чи рівень довіри населення?» 05.02.2018; Крапивін, Євген. «Поза увагою суспільства: невидимі аспекти поліцейської реформи.» 12.11.2018; «Чотири проблеми із притягненням поліцейських до дисциплінарної відповідальності.» 18.04.2019.

⁴⁹ *Реформа органів правопорядку*. Веб РПР.

того, щоби будувати зовсім новими матеріалами. Це він називає «бриколаж», що означає й що справді є звичайним способом перебудови організованих структур, окрім у тих дуже рідкісних обставинах, які дозволяють впровадити радикальніших змін⁵⁰. Один такий момент був 2014-го, коли була Революція Гідності, але після цього стався «відплив». Чи не найголовніша причина цього застою в якості керівництва з боку політичної еліти? Незважаючи на велику кількість можливих чинників у цьому процесі, центральна роль у реформуванні поліції, на мою думку, належить державному керівництву – якщо бракує відповідного керівництва, тоді не може бути поступ у краще. Але самого керівництва не вистачає, якщо воно працює тільки «вгорі» (т.зв. top-down approach) без підтримки й співпраці «знизу». Це була практика при головуванні в поліції Деканоїдзе. Україні потрібно, щоб державне керівництво співпрацювало з громадськими організаціями, щоб тоді успішно провести потрібні зміни у правоохоронних структурах.

Несподівана перемога Володимира Зеленського на президентських виборах 2019-го відновила надію про відродження реформістської програми взагалі, а також поліцейської реформи як такої. Спершу були деякі заохочувальні попередні знаки, що новий президент дійсно цікавиться справами вбитих і зниклих людей – між ними ті, що згадувалися з початку цієї статті – якими держава, котра вважає себе демократичною, повинна серйозно зацікавитися і розв'язати. Наприклад, у липні 2019-го Зеленський скликав голів правоохоронних органів, щоб йому доповіли про розслідування вбивства Павла Шеремета, та щоб сам Зеленський був упевнений, що вбивцю буде знайдено⁵¹. Зеленський також призначив нових голів Служби зовнішньої розвідки та Національної гвардії, що формувало вражіння про його зацікавленість відновити керівництво правоохоронних органів, хоча поки що не у поліції⁵². Від Авакова він вимагав звільнення начальника поліції Дніпропетровщини через «опубліковане в мережі інтернет відео з інцидентом, коли спецназ КОРД затримав патрульних, які зупинили за порушення ПДР авто водія (голови поліції Віталія) Глуховері»⁵³. Однак, крім цього, судячи за тим, як

⁵⁰ Friesendorf, 109-121.

⁵¹ УНІАН, 20 і 23 липня 2019; *Українська правда*, 23 липня 2019. Однак, Зеленський не відреагував, коли керівником кримінальної поліції Києва був призначений Герман Приступа, хоч цей «був одним з керівників трагічної спецоперації в селі Княжичі в ніч на 4 грудня 2016 року». *Українська правда*, 5 липня 2019. Можливо, це було тому, що Приступа вважається одним із героїв, котрі «у квітні 2014 року обороняли будівлю Горлівського УВС від сепаратистів». Там само.

⁵² *Українська правда*, 11 і 14 червня 2019.

⁵³ *Українська правда*, 27 липня 2019.

взагалі чинив Президент Зеленський у полі правової реформи⁵⁴, швидких або надзвичайних змін у поліцейській реформі або її рішучого відновлення заледве можна очікувати. Тим часом, новий президент здається задоволеним прогресом поліцейської реформи, вважаючи її «успішною»⁵⁵, отже, новим післяпорошковим урядом існуючий status quo у Нацполіції не буде порушений. Реформа вже відбулася – наступної не потрібно.

На завершення можна сказати, що «нереформа» поліції в Україні залишається фундаментально нерозв'язаною проблемою на перехідному шляху цієї країни до завершеної демократичної політичної системи. Насамперед через те, що персональний склад Національної поліції відновлений був не більше, ніж на 5 відсотків, тоді це запевняє, гарантує навіть, що далі будуть тривати, а то й переважати у «новій» поліції навички «старої» – ті самі звичаї, рутини, поведінка, ті самі непорозуміння. Тому подальша реформа пройде зовсім повільним темпом. Хоча представники інших країн і міжнародних установ часто заохочують українську владу та хвалять за поступ у впроваджених реформах, їхній вплив на процес дуже обмежений⁵⁶. Внутрішня політика переважає над реформуванням – пряме політичне втручання у роботу й управління поліцією, політична гра між політиками на вплив на поліцію та інші правоохоронні органи за владу й особисту користь, про що пишуть часто в українській пресі. Нарешті, все буде залежати від того, доки українське суспільство буде готове терпіти сучасні обставини, особливо щодо правопорядку, де далі тривають насильство, корупція, безвідповідальність, некомпетентність і зневага до прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

Хто є хто в Україні. Київ: «К.І.С.», 2007.

⁵⁴ *Тиждень*, 16 серпня 2019.

⁵⁵ Коментуючи рішення залишити Арсена Авакова на посаді міністра внутрішніх справ, Вадим Пристайко, міністр закордонних справ, сказав таке: «Володимир Зеленський ... цінує перевірену компетентність, яку Аваков проявив під час успішного проведення дуже складної реформи поліції.» *Українська правда*, 18 вересня 2019.

⁵⁶ «[U.S.] Assistant Secretary of State for International Narcotics and Law Enforcement Affairs Kirsten Madison says the police reform has become the most significant in the transformation of the law enforcement agencies in Ukraine.» *UNIAN*, 20 October 2018; Sukhov, Oleg. «Ukraine's Attempt to Reform Law Enforcement is Failing Miserably.» *Kyiv Post*, 21 September 2018.

- Friesendorf, Cornelius. «Police Reform in Ukraine as Institutional Bricolage.» *Problems of Post-Communism*, vol. 66, no. 2, 2019, pp. 109-121. DOI: <https://doi.org/10.1080/10758216.2017.1351304>
- Harasymiw, Bohdan. «Police Reform: Challenges and Prospects.» *Revolution and War in Contemporary Ukraine: The Challenge of Change*, ed. Olga Bertelsen. Stuttgart: ibidem-Verlag, (2016): 353-75.
- Miller, Christopher. «Across Ukraine, Calls Grow For Powerful Interior Minister’s Exit After Police Shooting Of 5-Year-Old.» *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 5 June 2019.
- Kamenev, Maxim. «The Governing Model Ukraine’s Zelenskyy Builds.» *Hromadske*, 2 September, 2019.
- Kornienko, Artur. «Poroshenko-Avakov Conflict Goes Public.» *Kyiv Post*, 30 July 2019.
- Sukhov, Oleg. «Ukraine’s Attempt to Reform Law Enforcement is Failing Miserably.» *Kyiv Post*, 21 September 2018.
- Wilson, Andrew. «Shock to the Sistema: Ukraine’s Youthful New Government.» *European Council on Foreign Relations*, 4 September 2019.
- Zoria, Yuri. «Ukraine’s New Cabinet: New Faces, Merged Ministries, and the Immortal Avakov.» *Euromaidan Press*, 5 September 2019.
- Georgia Today*
- The Guardian (London)*
- Kyiv Post*
- Radio Free Europe/Radio Liberty*
- Веб: Газети:
- Високий замок*
- День*
- Дзеркало тижня*
- Комсомольская правда в Украине*
- Обозреватель*
- Тиждень*
- Українська правда*
- УНІАН*
- Euromaidan Press*
- Gazeta.ua*
- BBC Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian>

Київський Міжнародний Інститут Соціології, <https://www.kiis.com.ua/>

Національна Поліція України, <https://www.npu.gov.ua/>

Реанімаційний Пакет Реформ, <https://rpr.org.ua/>

***Богдан Гарасимів** – професор емеритус Калтарського університету, радник при Інституті українських студій Альбертського університету, довголітній член і колишній голова Канадської асоціації славістів, також член інших канадських і американських наукових товариств, включно з НТШ в Канаді. Концентрує свою науково-дослідну увагу на прогрес розвитку демократичної (або псевдодемократичної) системи у пострадянській Україні. Найновіші дослідження проводить у сфері корупції, антикорупції та правопорядку.*

КУЛЬТУРА І МИСТЕЦТВО

НАЦІОНАЛЬНА ТРАДИЦІЯ ТА СУЧАСНА ФОРМА: РЕФЛЕКСІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Лада Цимбала, Львів, Україна

Анотація. Проблематика актуальності транслювання етнотрадицій в сучасній проєктній культурі є вкрай важливою з огляду на глобалізаційні процеси, що моделюють сьогодні художні практики в багатьох європейських і світових культурних моделях. В Україні XXI ст., коли вкотре українська нація виборює своє право на державність, проблематика національної ідентичності вирішується засобами провідних політико-культурних практик, і в художній творчості зокрема. У статті пропонується окреслення та вирішення проблематики актуальних тенденцій транслювання національних традицій у сучасній українській художній культурі. Автор статті пропонує класифікацію трансляцій національних традицій у сучасній художній культурі, зокрема, наголошується на цитатах національного мистецтва, стилізації джерел національної культури та творчій інтерпретації традиційного українського мистецтва в сучасному дизайні. Також увага зосереджується на художній цінності трансляцій національних традицій у світовому соціокультурному просторі та «пріоритетності» для формування унікальної мови сучасного українського мистецтва.

Сьогодні, у процесі активного формотворення української державності особливо актуалізується проблематика естетичної вартості національних традицій, що транслюються споживачам за допомогою нових форм у різновекторних ділянках художньої культури: інфографіці, прикладній графіці, рекламі, в естетичному облаштуванні предметно-просторового середовища та в повсякденному одязі. Які прояви національних традицій та в яких формах є актуальними в сучасній українській художній культурі, і наскільки такі прояви є естетично вартісними?

До проблематики етнотрадицій у сучасній проєктній культурі звертається низка представників світової та національної наукової думки. Заслужують на увагу

публікації молоді канадської дослідниці Жюлі Еліан Болію¹, зокрема, її праця, присвячена діалогу традиції та сучасного дизайну на прикладі зразків інтерпретації традицій індіанського традиційного мистецтва в сучасному дизайні Канади. Теоретичні критичні аспекти етнографізму в сучасному візуальному дизайні ретельно досліджуються у Кембриджі (Т. Плоумен)². До проблематики актуальності традицій у сучасній проєктній культурі звертаються науковці східноєвропейського кола, зокрема, польська дослідниця Кристина Лучак-Суровська у своїй монографії з історії польського дизайну³.

Наукові дослідження процесів формування та становлення національної школи дизайну, що їх опрацьовують українські дослідники, здебільшого стосуються історико-культурних, суспільних чинників. Феномен моди в українському дизайні ґрунтовно аналізують культурологи з боку культурної феноменології, зокрема, у публікаціях київського науковця Юрія Легенького⁴.

Проблематику національної ідентичності активно досліджує львівський науковець В. Косів у царині українського графічного дизайну⁵, що, відповідно, є важливим теоретичним ґрунтом для досліджень національних традицій в інших гілках дизайну. Важливою ланкою сучасних мистецтвознавчих досліджень також є теорія традиції та її інтерпретацій у сучасному декоративно-ужитковому мистецтві, яку активно впроваджував у науковий обіг український мистецтвознавець Михайло Станкевич⁶. Особливістю публікацій критиків і блогерів у науково-популярних виданнях і в соціальних мережах є загальний описовий огляд продукції провідних вітчизняних дизайнерів з наголосом на відповідності чи невідповідності дизайнерських пошуків до віянь сучасної моди. Загалом, у більшості наукових розвідок автори порушують проблематику етно- та національних традицій в окремих сферах і ділянках дизайну – в інфографічному дизайні, візуальних комунікаціях, медіапросторі, у дизайні предметно-просторового середовища та в дизайні костюму.

¹ Baulieu, Julie Eliane. «L'Ethnodesign: Un dialogue entre l'artisanat et le design contemporain.» *Département d'histoire faculté des lettres université Laval*, Québec, 2012: 186.

² Plowman, T. *Ethnography and Critical Design Practice*. Design Research. MIT Press, Cambridge, US, 2002.

³ Łuczak-Surówka, K. *Historia Polskiego Wzornictwa*. Instytut Wzornictwa Przemysłowego, Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie. Warszawa, URL: https://www.iwp.com.pl/historia_polskiego_wzornictwa

⁴ Легенький, Ю. *Метаісторія костюма*. Київ, 2003.

⁵ Косів, В. *Національна ідентичність в українському графічному дизайні 1945-1990-х років*. Київ: Родовід, 2019.

⁶ Станкевич, М. Є. «Мистецтвознавчі аспекти теорії традиції.» *Народознавчі зошити*, № 2 (1997): 91- 99.

Звідси, мета нашої наукової розвідки – простежити та окреслити загальні тенденції транслювання національних традицій у сучасній українській художній культурі.

Національні традиції – специфіка процесу формування художнього образу в мистецтві певної національної спільноти, яка особливо актуалізується в процесі поступу мистецтва в часи національної самоідентифікації або ж для збереження своєї «окремності» в процесі загальної глобалізації, особливо в культурних процесах початку ХХІ століття і в Україні постмайдану зокрема.

Першочергово слід зупинитися на дефініціях «етнотрадиції» та «національні традиції» у художній творчості й окреслити засоби їх художньої трансформації у сучасному дизайні. Національне мистецтво, на відміну від традиційного мистецтва певного регіону чи етнічної спільноти, позначене значно ширшим діапазоном джерельної та історико-культурної бази, яка, зокрема, ґрунтується не лише на основі звернення до традиційного мистецтва певного народу, а й до глибин його історії, зокрема археологічних культур, певних історичних мистецьких стилів і почасти традиційного мистецтва різних етносів, що активно впливають на національну культуру. Відповідно, ускладнюється, збагачується та синтезується весь мистецький та історичний ґрунт, притаманний культурі певної нації.

Відтак, логічними видаються зарахування до національних традицій в українському дизайні не лише традиції народного мистецтва, а й такі характерні звернення до образної мови Трипілля чи історичні екскурси в мистецтво Київської Русі чи доби козацтва. До джерел формування національних традицій в Україні зараховуємо також сформовані вже у ХХ столітті декоративні особливості «українського стилю» чи українського модерну та архетипні образи-символи України. Зокрема, говоримо про калину, мак, тризуб, вінок, писанку, вишиванку, бандуру та ідеалізовані образи українки й українця, обов'язково Кобзаря, жовто-блакитний колорит тощо. На противагу загальній думці про широке розмаїття української національної символіки, на думку Василя Косіва, «Насправді є доволі вичерпний перелік тих способів, якими можна показати й зобразити Україну та українців. Ми звикли казати, що наші символи багаті й різноманітні, але з'ясувалося, що їх не так вже й багато, це певна обмежена кількість, яка постійно повторюється у різних комбінаціях»⁷. Простежити активне використання

⁷ Косів, В. «Національні мотиви як засіб візуальної ідентифікації у графічному дизайні другої половини ХХ ст.» *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира*

національної символіки і в українській художній культурі радянської доби, і в середовищі діаспори можна доволі часто й навіть провести певні паралелі. Так, писанкові орнаментальні мотиви активно інтерпретувалися у монументальному мистецтві радянської ідеологічної системи (мозаїчних панно, гобеленах, настінних розписах), ідеалізований образ щасливої української жінки у вишиванці чи козака в шароварах фіксує українську ідентичність на сторінках друкованої реклами та плакатів радянської доби.

Оскільки в образотворчому мистецтві символи українства ставали лише відтворенням так званого «реалізму», у мистецтві декоративно-ужитковому були й залишаються пріоритетними у формуванні стилістичної мови. Примітно, що різні види декоративного мистецтва та прикладної графіки завжди тяжіли до різних першоджерел національного мистецтва. Так, орнаментика енеолітичного трипільського посуду у вигляді спіралей часто ставала зразком наслідування у моделюванні костюму (Київська школа моди), у керамічних виробках; багаті мистецькі традиції давньоруського мистецтва стали основою формування колекцій ювелірного емальєрства та прикладної графіки; розкішний бароковий орнамент доби Козаччини квітковим плетивом заповнював сторінки графічних аркушів і, поряд з бароковими шрифтами, став основою дизайну української книжки у ХХ ст., а писанкові мотиви – основою формування композицій тканих модерних гобеленів.

До традиційного народного мистецтва як до першоджерела зверталися і звертаються і народні майстри, і професійні художники, що працюють у різних ділянках мистецтва та дизайну. Очевидно, тут переваги надаються колоритному мистецтву Гуцульщини, Полтавщини чи Наддніпрянської Петриківки, причому експортуються народні традиції у найрізноманітніші види художньої творчості у найбільш неочікуваний спосіб.

Яким чином відтворюються в сучасному дизайні ці національні традиції і чи є вони пріоритетними для формування унікальної мови сучасного українського мистецтва?

Найпоширенішим способом використання національної традиції у сучасному дизайні, особливо в контексті мистецтва та культури постмодернізму, залишається цитування національних першоджерел, зокрема прямого копіювання чи повторюваності у сучасних актуальних формах і мистецьких практиках. Так, скопійований орнамент

Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Тернопіль: Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, № 1(8) (2002):101-107.

традиційної української вишиванки одночасно можна зустріти і в декоруванні елементів святкового костюму, і в продуктовому упакованні, і в політичному плакаті. Найчастіше для цитування обираються найхарактерніші орнаменти наддніпрянської вишиванки червоного кольору, геометричні композиції волинського та гуцульського орнаментів або ж складні натуралістичні квіткові візерунки полтавського килимарства (іл. 1, 2).

Здебільшого цитати стають лише декоративним мотивом сучасних актуальних форм. Пряме наслідування форм національної традиції зустрічається зрідка, зокрема, у пластичних мистецтвах (барокові скляні пляшки-штофи, металеві решітки чи дзвони, керамічні кухлі, що зберігають форму XVII-XVIII ст., або ужиткові форми історичного одягу (жупани, свити, кунтуші). Осучаснення таких історичних форм відбувається завдяки використанню нових матеріалів і способів їх оброблення, колориту та новітнім декоративним ефектам.

Наступний, досить поширений спосіб трансляції національних традицій у сучасній художній культурі – стилізація національних першоджерел або своєрідний парафраз. Так, історичне чи традиційне першоджерело часто модифікується, спрощується, змінюється традиційна кольорова гама та укрупнюється орнамент. Очевидно, стилізація національних першоджерел підпорядковується певному художньому стилю чи напрямку, що є характерним для певного художнього центру чи осередку. Важливим тут постає фактор моди на ужиткові вироби (нові форми, колорит, екобренди тощо).

Також стилізація національних першоджерел різниться у окремих ділянках художньої культури. У графічному дизайні найчастіше стилізуються історичні шрифти та орнаментика, рідше – ідеалізовані архетипні образи. У художній кераміці, гутному склі та в художньому металі частіше йдеться про стилізацію форм та їх осучаснення за допомогою введення в модний функційний та естетичний простір. Більшою різноманітністю позначена стилізація національних джерел у художньому текстилі та моделюванні одягу, здебільшого святкового та сценічного. У цих видах художньої творчості зустрічаємо і стилізацію історичних та етнічних форм, і найрізноманітнішу стилізацію декору – історичних орнаментів і традиційної вишиванки.

У стилізованих складових одягу загальна композиційна схема розташування вишивки на тлі виробу та її колорит цілком підпорядковуються новій формі та стилю одягу. Гуцульський смугастий візерунок «баранячі ріжки» чи «дороги» втілюється у нехарактерному для гуцульського мистецтва блакитному колориті, або ж петриківські

реалістичні квіткові мотиви перетворюються на стилізовані червоні маки чи жовтогарячі соняхи. Така стилізація народної вишиванки почасти є виправданою у сценічному костюмі для підкреслення домінанти декору костюму задля візуального сприйняття на відстані з урахуванням штучного освітлення. У повсякденному одязі вказані способи стилізації народної вишиванки набувають ознак кічу. Основне ж, і в цитуванні, і в стилізації національних першоджерел, – це впізнаваність, прочитування джерела (іл. 3, 4).

Останній, найбільш підвладний віянням сучасної моди спосіб транслювання національних традицій у художній культурі сьогодення є так звана авторська інтерпретація національних першоджерел, що формується на основі багатьох чинників. Насамперед, це сучасний соціокультурний контекст, інспірований особливістю національного міфу, літератури та актуальних мистецьких практик. Важливого значення для авторської інтерпретації національних традицій набуває також регіональний соціокультурний аспект, зумовлений культурними та мистецькими традиціями певного краю і, відповідно, професійної мистецької школи. Зокрема, говоримо насамперед про традиції київської, харківської, одеської, львівської та закарпатської мистецьких шкіл, позначені своїми особливостями у різних видах мистецтва та гілках дизайну (іл. 5, 6).

Українським важливим чинником появи сучасних форм у художній культурі виступає також мода, тобто зміни суспільних смаків у межах певного стилю чи історичного періоду. Часто носіями суспільної моди сьогодні виступає не лише політична та культурна еліта, а й молодь і популярна культура загалом.

Очевидно, нові форми національного мистецтва не можуть сьогодні існувати поза межами світових соціокультурних процесів, відтак, і у формальному, і в змістовому аспектах національні традиції сьогодні актуалізуються лише у форматі інтернаціонального контекстуалізму, тобто є затребуваними на міжнародному ринку арт-послуг, є цікавими для носіїв інших національних культур.

Інтерпретація національних традицій в сучасній українській художній культурі часто ґрунтується на популярних сьогодні засадах екологічності, ресайклінгу, апсайклінгу та тотального дизайну, особливо у сферах графічного дизайну, проєктуванні предметного середовища, у художньому текстилі тощо. Національне першоджерело в авторській художній інтерпретації відстежити подекуди дуже складно, адже і форма, і зміст, і інтернаціональний контекстуалізм вимагають від автора універсального зчитування, зрозумілого всім. Звідси, архетипні українські символи набувають модних

стилістичних трансформацій, подекуди у вкрай несподіваний спосіб, часто навіть збурюють громадську думку та суспільство.

Слід завершити наукову розвідку радше не висновками, а запитаннями, що окреслюють вектори майбутніх актуальних тем. Чи має право на успіх у майбутньому, до прикладу, проєкт ілюстратора Олександра Грехова та Національного музею ім. Тараса Шевченка «Квантовий стрибок» (іл. 7), де Тарас Шевченко постає в образах персонажів поп-культури, таких як «Бетмен», «капітан Джек Горобець»? Чи жартівливе використання образу поета у стилістиці поп-арту є сьогодні тією актуальною формою інтерпретації національної традиції? У майбутній національній моделі українського мистецтва ми обмежимося лише цитатами або стилізацією національних джерел чи запропонуємо світові авторську інтерпретацію національної культури в актуальних нових формах.

ЛІТЕРАТУРА

- Baulieu, Julie Eliane. «L’Ethnodesign: Un dialogue entre l’artisanat et le design contemporain.» *Département d’histoire faculté des lettres université Laval, Québec, 2012.*
- Легенький Ю. *Метаистория костюма*. Київ: НМАУ ім. П.И. Чайковського, 2003.
- Łuczak-Surówka, K. *Historia Polskiego Wzornictwa*. Instytut Wzornictwa Przemysłowego, Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie. URL:
https://www.iwp.com.pl/historia_polskiego_wzornictwa
- Косів, В. *Національна ідентичність в українському графічному дизайні 1945-1990-х років*. Київ: Родовід, 2019.
- Косів, В. «Національні мотиви як засіб візуальної ідентифікації у графічному дизайні другої половини ХХ ст.» *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство*. Тернопіль: Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, № 1(8) (2002): 101-107.
- Plowman, T. *Ethnography and Critical Design Practice*. Design Research. MIT Press, Cambridge, US, 2002.
- Станкевич, М. Є. «Мистецтвознавчі аспекти теорії традиції.» *Народознавчі зошити*, № 2 (1997): 91-99.

Цимбала Л. І. «Національна ідентичність в українському мистецтвознавчому дискурсі.»

Образотворче мистецтво, № 3 (2019): 77-79.

Лада Цимбала – доцент кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв, викладає навчальні курси теорії та історії дизайну, історію декоративно-ужиткового мистецтва. Сфера наукових інтересів: художня тканина, історія і теорія дизайну, етнотрадиції у сучасній проєктній культурі. Автор низки публікацій, присвячених декоративно-ужитковому мистецтву України та теорії дизайну.

Іл. 1. Цитування орнаментальних мотивів народного мистецтва. Любов Чернікова.
<http://chernikova.com.ua> > collections

Іл. 2. Цитування декору традиційної вишиванки
годинник Andy watch <https://uamade.ua/uk/aksessuary/aksessuary/chasy/chasy-andy-watch-vyshivanka-krasnaya/>

Іл. 3. Стилiзацiя народного мистецтва. Іван-Валентин Задорожний.
https://i.tyzhden.ua/content/photoalbum/2016/07_2016/08/2/Marusja-Churaj_IVZadorozhnyj_1976-77_web.jpg

Іл. 4. Стилiзацiя народного мистецтва. «Вічний мотив». Оксана Риботицька
<https://m.day.kyiv.ua/uk/article/taym-aut/formotvorennya-oksany-rybotyckoyi>

Іл. 5. Авторська інтерпретація народної вишивки. Юлія Шнайдер. Фото авторки.

Іл. 6. Авторська інтерпретація народного мистецтва у сучасному графічному дизайні. Проект студентки кафедри графічного дизайну Львівської національної академії мистецтв Поліни Сухомлин. Фірмовий стиль кав'ярні «Чашка Espresso Bar». Фото авторки.

Іл. 7. Авторська інтерпретація національного символу України: образу Тараса Шевченка. Олександр Грехов. «Квантовий стрибок».
<https://vokrugsveta.ua/lifestyle/kvantovyj-skachok-shevchenko-teper-prinadlezhit-vsem-27-02-2019>

**УНІВЕРСАЛЬНИЙ МАГАЗИН
ЯК «РАДЯНСЬКИЙ» СИМВОЛ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНЕ ОСМИСЛЕННЯ¹**

Ірина Скубій, Едмонтон, Канада. Харків, Україна

Анотація. Універсальний магазин був знаковим символом міського споживчого простору багатьох країн Європи та Америки від кінця XIX і впродовж XX століття. У радянському просторі перші заклади такого типу з'явилися у 1920-х роках. Вони швидко вписалися в більшовицький проєкт будівництва «соціалістичного» міста, ставши одним з інструментів «боротьби за культурну торгівлю» та виховання «нової радянської людини». Як і в інших країнах світу, в СРСР вони були втіленням модерності та демократизації споживання, але потребували пристосування до радянських реалій, комуністичної ідеології та умов планової економіки. У 1990-2000-х роках у процесі трансформації економічної системи та без підтримки з боку держави, від якої залежав їхній попередній успіх, вони втратили своє домінування на ринку та були витіснені торговельними закладами нового типу – супермаркетами, гіпермаркетами, торговельно-розважальними центрами.

Для сучасників, народжених після 1991 р., універсальний магазин² став «уособленням» радянського спадку та всієї попередньої доби, яка потребує осмислення та розуміння у всій її багатогранності. Ключем до пояснення специфіки присутності універмагу у пострадянському міському ландшафті є розуміння причин його появи та з'ясування його ролі в житті радянського споживача і «соціалістичного» міста у перші десятиліття його існування. Як і коли вони з'явилися у міському просторі? Яке місце

¹ В основу цієї статті покладено публікації авторки, присвячені дослідженню ролі універсального магазину в урбанізації та радянзації міського простору. Див. детальніше Скубій, Ірина. «Універмаг як простір міського споживання в 1920-1930-ті роки в Радянській Україні.» *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, 2(4), (2017): 162-75, mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/10.pdf. Веб: 20 жовтня 2019 р.; Скубій, Ірина. «Універмаг як проєкт радянзації міського простору та споживання.» *Спільне*, no. 12, 2019, 46-51, commons.com.ua/uk/univermag-yak-proekt-radyanizaciyi-miskogo-prostoru/. Веб: 20 жовтня 2019 р.

² В офіційних джерелах і в побуті часто вживався (і продовжує вживатися) скорочений варіант словосполучення «універсальний магазин» – «універмаг».

займав універмаг у повсякденному житті радянського споживача? Яку роль виконують радянські універмаги в наш час? Чому їхній досвід адаптації до ринкових умов здебільшого не був успішним? Які символічні образи «радянського» вони втілюють? Чи можна стверджувати про «кінець» історії радянських універмагів?

Географію дослідження обмежено міським простором радянської та сучасної України. Універсальні магазини в селах мали іншу специфіку і стали типовою рисою сільського повсякденного життя другої половини ХХ століття, тому в межах цієї наукової роботи вони не розглядаються.

Хронологічні межі дослідження охоплюють два періоди, 1920-ті – середина 1930-х років та 1991-2018 роки. Увага до першого періоду обумовлена прагненням показати еволюцію повсякденних практик у перші роки радянської доби, які стали важливим етапом у становленні універсальної торгівлі та оформленні державного бачення ролі універмагів у споживчому просторі. Кожне із цих десятиліть характеризувалося неоднаковим і нелінійним характером соціально-історичних процесів, пов'язаних з індустріалізацією промисловості та колективізацією сільського господарства. Суспільство мало «приспособитися» до цих змін і радянської системи, знайти способи «співжиття» з нею, а на початку 1930-х років – вчитися «виживати». Роки нової економічної політики стали суперечливим періодом, коли, з одного боку, держава дозволила розвиток приватного ринку, а з іншого – використовувала адміністративно-економічні засоби його регулювання і проголосила боротьбу за споживача своїм девізом. Гасло початку 1920-х років «Обличчям до споживача!» мало стати настановою для працівників державної та кооперативної мережі³, натомість до середини 1930-х років приватну торгівлю було заборонено та запроваджено систему планового розподілу продовольства серед різних категорій споживачів, що негативним чином позначилося на задоволенні щоденних потреб суспільства. Центральні універмаги як «вітрини соціалізму» відіграли важливу роль у трансформації споживчого простору радянських міст і повсякдення.

Необхідність з'ясування місця універсальних магазинів у сучасному міському просторі України та аналізу можливостей їх використання як об'єктів культурної спадщини обумовлює увагу цього дослідження до 1990-2000-х років.

³ Целлариус, В. «Потребительская кооперация на Украине в 1922 году.» *Українська кооперація*, по. 1-2, 1923, 64.

Перші універсальні магазини, які існували в структурі державних акціонерних торговельних товариств і робітничих кооперативів, почали з'являтися на початку 1920-х років. Ідея їх відкриття полягала у необхідності створення закладів торгівлі нового універсального типу, які пропонували покупцеві широкий асортимент товарів у одному споживчому просторі. У 1920-х роках вони кардинально не відрізнялися від сотень інших приватних, кооперативних чи державних крамниць, які розташовувались у непримітних і погано обладнаних приміщеннях. Фактично, це були традиційні за формою торговельні заклади, яким лише змінили вивіску на фасаді будівлі та власника. Стрімке розширення мережі державної та кооперативної торгівлі позначилося на збільшенні їхньої кількості: якщо на початку 1920-х років у Харкові функціонували 8 універсальних магазинів⁴, то у середині десятиліття – 54 заклади⁵.

До кінця 1920-х років їй майже повністю вдалося витіснити приватника з ринку за допомогою економічних і неекономічних важелів впливу. У цей час відбулися зміни ідеологічного курсу щодо споживання, які умовно можна описати такою формулою: від «побутового аскетизму» 1920-х до «промислового прагматизму» 1930-х років⁶. Як наслідок, ці зміни вплинули на трансформацію більшовицького бачення ролі універсальної торгівлі у ранньорадянську добу: у центрі найбільших міст країни були відкриті центральні універмаги (ЦУМи), «храми споживання», простори яких надовго стали неодмінною частиною «соціалістичних» міст. Відкриваючи їх у найбільших містах країни, влада прагнула довести суспільству переваги «соціалістичної торгівлі», дисциплінувати «нову радянську людину», привчити її до нових практик споживання. У супереч ідеологічному протистоянню з «буржуазними» країнами комуністичне бачення універмагів на практиці мало чим відрізнялося від європейських і американських ідей універсальної торгівлі, тому ключові риси організації цього простору, видимість, нові архітектурні форми, доступність⁷ стали його складовими, а універсальний магазин як символ економічного достатку «по-радянськи» поступово зайняв центральне місце у міському просторі. Як і в країнах Західної Європи та

⁴ Матеріали к протоколу засідання президиума губисполкома №51. 4 августа 1922 г. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 78 зв. Державний архів Харківської області. Україна.

⁵ 1924 р. було відкрито 26 універсальних магазинів у Києві і 7 в Одесі. Див. детальніше: «Статистика торгівлі.» *Статистика України*, сер. XII, т. III, вып. 2, no. 54, (1924): 207, 220-21, 234-35.

⁶ Гурова, Ольга. «Идеология потребления в советском обществе.» *Социологический журнал*, no. 4,(2005): 117-31.

⁷ Miles, Steven, and Malcolm Miles. *Consuming cities*. Palgrave Macmillan, (2004): 96.

Америци, радянський універмаг став важливим інструментом розвитку модерного міста, нових торгівельних районів, міської культури спілкування та споживання⁸.

На початку 1930-х років оновлене розуміння мети цих закладів вимагало модернізації системи торгівлі та будівництва нових приміщень, які б уміщували десятки різних відділів і служб універмагу, тому в найбільших містах ЦУМи будувалися за спеціальними архітектурними проектами, які мали відповідати функціональному призначенню будівлі. Приклад столичного Харкова, де 1933 р. було відкрито перший центральний універмаг в Україні, мав стати сигналом початку нової доби «соціалістичної торгівлі» у республіці. Місцевий ЦУМ входив у мережу Харківського торговельного акціонерного товариства⁹, що також можна розглядати як ще одне підтвердження економічних тенденцій того часу, коли вся приватна торгівля зникла з ринку, а її місце зайняли державні або кооперативні підприємства. Його розташування на площі Рози Люксембург, яка до 1919 р. називалася Торговою, було не випадковим, оскільки у цьому районі традиційно проводили ярмарки та розміщували торгові ряди. Така спадковість у використанні просторів була характерною рисою розвитку державної торгівлі в ранньорадянську добу, яка, витісняючи приватника з ринку, стояла перед потребою ліквідації проблеми «торгових пустель», що залишались на місці закритих приватних крамниць. Автором першого проекту Харківського ЦУМу, побудованого у стилі конструктивізму¹⁰, був український архітектор Олександр Лінецький, уже відомий своїми знаковими роботами у столиці, зокрема, розробкою проекту будівлі Товарної біржі та Нового Пасажу¹¹. Запропоноване бачення зовнішнього і внутрішнього вигляду універмагу чудово відповідало концепції нового торговельного простору, який мав бути лаконічним, раціональним і функціональним (іл. 1). Розгалужена структура магазину (15 різних відділів)¹², його інтер'єр і наявність широкого вибору товарів були покликані вразити своїм різноманіттям невибагливого міського споживача, який за попередні роки

⁸ Про універсальний магазин як простір модерного міста див. детальніше: Jayne, Mark. *Cities and Consumption*. Routhledge, (2006): 42-48.

⁹ Див. детальніше про історію Харківського торговельного акціонерного товариства торгівлі Скубій, Ірина. «Державні акціонерні торгівельні підприємства в Харкові в роки непу.» *Український історичний збірник*, вип. 15, (2012): 140-46.

¹⁰ У середині 1930-х і на початку 1950-х років після руйнувань під час війни Харківський ЦУМ перебудовували, що позначилося на змінах у його архітектурі, яка відтоді набула нових рис – каркасна структура була замінена метричними ордерними формами, з'явилися величезні арки, коринфські колони.

¹¹ Про життя та діяльність Олександра Лінецького див. детальніше Мокроусова, Елена Григорьевна. «Український архітектор Олександр Лінецький: начало творческого пути.» *Баладинские чтения*, vol. 9, no. 2, (2014): 127-34.

¹² Скубій, Ірина. «Універмаг як простір міського споживання в 1920-1930-ті роки в Радянській Україні.» *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, no. 2(4), (2017):173.

вже отримав досвід пристосування до товарного дефіциту¹³. У внутрішньому облаштуванні магазину були використані передові технології організації торговельної справи, у тому числі кращий вітчизняний та закордонний досвід, механізація процесів транспортування товарів, розважування, облаштування відкритих вітрин і простору.

Відкриття харківського ЦУМу збіглося в часі з піком голоду в Україні, що є найбільш суперечливим фактом у його історії: коли місто було переповнене голодуючими селянами, частина з яких помирала на вулицях, та міщанами, які годинами стояли в чергах за хлібом, відкриття ЦУМу мало представити кращі досягнення розвитку легкої і харчової промисловості та здобутки новітньої торговельної техніки. На думку дослідників, за допомогою інструментів «культурної торгівлі» влада хотіла показати радянським споживачам приклади культурної взаємодії та поведінки в цивілізованому суспільстві¹⁴. Врахування цих суперечностей у радянській торговельній політиці та повсякденній практиці змушує замислитися над неоднозначністю ЦУМів як складової частини проєкту «культурної торгівлі» та як інструментів модернізації радянського суспільства.

Утім, попри контрверсійність історії українського радянського універмагу, він став одним з найбільш масштабних урбанізаційних проєктів ХХ століття. Його кардинальною відмінністю від європейських і американських аналогів¹⁵, історія яких бере початок з кінця ХІХ ст. і тісно пов'язана з приватною ініціативою, була приналежність до державної форми власності та планової економіки. Від 1920-х років і впродовж наступних десятиліть радянської доби вони активно освоювали міський і сільський простір, «колонізуючи» нові ландшафти та залучаючи у свою мережу все більшу кількість споживачів. Одним із символів епохи 1930-х років був ЦУМ у Дніпропетровську, який було споруджено у стилі ар деко і відкрито наприкінці 1938 р. (іл. 2), але найбільш відомим став київський ЦУМ (іл. 3). У результаті свого просування у найвіддаленіші куточки країни універмаги стали важливим інструментом соціальної інженерії у творенні «нового радянського споживача»¹⁶. Ставши одними з

¹³ Скубій, Ірина. «Дефіцит товарів в Харкові в умовах згорання торгівлі в роки непу.» *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 42, (2015): 54-59.

¹⁴ Hessler, Julie. «Cultured Trade. The Stalinist turn towards consumerism.» *Stalinism. New Directions*, edited by Sheila Fitzpatrick. Routledge, (2000): 188.

¹⁵ Про історію європейських універсальних магазинів див. детальніше Crossick, Geoffrey, and Serge Jaumain, editors. *Cathedrals of consumption. The European department store, 1850-1939*. Ashgate Publishing Limited, 1999.

¹⁶ Скубій, Ірина. «Універмаг як простір міського споживання в 1920-1930-ті роки в Радянській Україні.» *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, no. 2(4), (2017): 173.

найпоширеніших типів торговельних закладів радянської доби, вони перетворилися на одну з найбільш впізнаваних «вітрин» радянської торгівлі, образ яких асоціювався не тільки з достатком «по-радянськи», але й з його хронічними особливостями – чергами, дефіцитом, практиками діставання товарів. Залучення універмагів у вирішення проблем повсякдення радянських споживачів перетворила їхні простори у важливі осередки соціальної взаємодії і міського спілкування.

Проблеми збереження історичної спадщини радянської доби є предметом гострих дискусій та публічних обговорень останніх років, які здебільшого точаться навколо архітектурних і мистецьких пам'яток, тоді як промислові й торговельні об'єкти радянської доби часто залишаються без уваги. Більшість із них приваблювали до себе не тільки потенційних покупців, але й гостей міста, ставши своєрідними «візитівками» і цікавими туристичними дестинаціями. Перші центральні універмаги споруджувалися у стилі конструктивізму, а вже після війни вони відбудовувалися відповідно до нових архітектурних і стилістичних форм. Універсальні магазини стали важливими складовими елементами урбанізаційного проекту, які своєю присутністю трансформували міський ландшафт, тому для дослідників радянської історії вони є прикладом проекту модернізації міста, розвитку інфраструктури торгівлі та споживання. Побудовані наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, вони продовжували виконувати свою функціональну роль до кінця 1980-х років. У нових економічних умовах, пов'язаних з відновленням ринку та приватної власності протягом 1990-х років, вони не змінили свого соціального призначення. У багатьох містах сучасної України, як і на території інших пострадянських країн, центральні універмаги продовжують функціонувати, хоча в більшості випадків не завжди успішно, тому швидше це можна назвати виживанням. У 1990 – 2000-х роках в умовах становлення ринку та через свою низьку конкурентоспроможність вони втратили своє місце у торговельному просторі на користь закладів нового типу – супермаркетів, гіпермаркетів, торговельно-розважальних центрів. Серед інших системних причин такого стану радянських «храмів споживання» варто вбачати відсутність у суспільстві та серед фахівців бачення ролі універмагу в сучасних умовах і, як наслідок – оновленої стратегії використання їхнього простору. Більшість із них слабо представлені в інформаційному просторі, хоча і розташовуються у центральній частині міст. Сайти деяких з них, якщо вони й існують, є прикладом небажання адаптуватися до інформаційних технологій, а не прагненням знайти свою «нішу» у нових умовах. Типовою рисою зовнішнього вигляду цих споруд є

засилля комерційної та політичної реклами, яка не дає можливості розгледіти в них цінні об'єкти архітектурної спадщини. Існування таких проблем вимагає необхідності обговорення у публічному просторі можливостей їхнього гармонійного введення у міський ландшафт як частини історичної та архітектурної спадщини українських міст і ефективного використання їхнього потенціалу в сучасних умовах.

Протягом останнього десятиліття одним з найбільш обговорюваних універмагів серед громадськості та фахівців зі збереження архітектурної спадщини був Центральний універмаг у Києві¹⁷. Одним із предметів дискусії було питання про доречність кардинальної перебудови внутрішнього простору будівлі, яка серед багатьох змін передбачала демонтування інженерного обладнання, ліфтів, мармурових сходів, ескалаторів¹⁸. Як наслідок, це привело до реконструкції внутрішнього планування і знищення оригінального внутрішнього вигляду цього історичного простору. Наприкінці 2016 р., після кількарічної перебудови, універмаг відновив свою роботу, відчинивши двері для покупців і гостей міста (іл. 4). Він постав у вигляді «відкритого простору», ставши схожим на торговельний центр преміум-класу¹⁹, але зміг зберегти свій оригінальний зовнішній вигляд. У такому вигляді він є яскравим прикладом осучаснення торговельного простору і одним з можливих варіантів осмислення радянської архітектурної спадщини²⁰. Тому, хоча і залишаються запитання про доцільність кардинальних змін у його внутрішньому облаштуванні, все ж варто визнати, що в такий спосіб ЦУМ зміг зберегти своє місце на карті Києва.

Харківський приклад показує іншу практику використання потенціалу ЦУМу. Тут відсутність змін, вміння і бажання реагувати на потреби сучасного споживача має наслідком низьку економічну успішність і слабку туристичну привабливість об'єкта. У післявоєнні роки споруда універмагу була суттєво перебудована, набувши монументальних рис «сталінського ампіру». Через те, що універмаг мало змінився за останні 20 років, його сучасні відвідувачі мають унікальну можливість побачити

¹⁷ Київський ЦУМ відкритий 1935 р. як перший продуктовий універсальний магазин в Україні. Він розташований на перехресті Хрещатика та вулиці Богдана Хмельницького (сучасні назви). Про історію його будівництва і відкриття див. детальніше Мокроусова, Олена. «Стилістика конструктивізму в архітектурі Києва.» *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*, вип. 9, (2009): 228-32.

¹⁸ «В старом ЦУМе на Крещатике разобрали лифт и мраморную лестницу.» *УНІАН*, 20 жовтня 2019 р. www.unian.net/society/679823-v-starom-tsume-na-kreschatike-razobrali-lift-i-mramornuyu-lestnitsu.html

¹⁹ Київський ЦУМ відкрили у тестовому режимі. *УКРІНФОРМ*, 20 жовтня 2019 р. www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2130166-kiiivskij-cum-vidkrili-v-testovomu-rezimi.html

²⁰ Скубій, Ірина. «Універмаг як проєкт радянізації міського простору та споживання.» *Спільне*, по. 12, (2019): 46-51.

ізсередины універмаг зразка кінця 1980-х – 1990-х років: архітектурну стилістику, ліпнину на стелі, сходи, внутрішнє оформлення та облаштування простору, десятки перегородок і маленьких лотків з різноманітним крамом, а зовнішні стіни стали місцем розташування величезних рекламних банерів (іл. 5). Для сучасного споживача Харківський ЦУМ репрезентує доволі суперечливий простір: начебто йому пощастило більше зі збереженням внутрішнього оформлення, але він має занедбаний вигляд через відсутність модернізації. Тому складно погодитися з оптимістичною думкою авторки одного з українських туристичних сайтів про продовження його успішної діяльності «в нових реаліях під крилом Гермеса»²¹.

Не дивно, що для частини мешканців сучасних міст універмаг став місцем ностальгії за радянським повсякденням або власним дитинством. Серед багатьох позитивних відгуків сучасний ЦУМ у Дніпрі²² викликає суперечливі й неоднозначні емоції: «*Дивні відчуття. Наче центр міста, наче ЦУМ. А всередині ТЦ [торговельний центр. – І. С.] розумієш, що тут (по інтер'єру, обличчям продавців, асортименту товарів), ринок із 90-х. ТЦ категорично вимагає глобальних змін*»²³. Автори частини відгуків пов'язують універмаг зі своїм дитинством і асоціюють його з місцем ностальгії за радянською добою: «*Старий добрий ЦУМ. Безліч маленьких магазинчиків*»²⁴, «*люблю ЦУМ за атмосферу дитинства*»²⁵, «*це ретро магазин нашого міста*»²⁶, «*великий куточок радянського союзу в самому центрі міста*»²⁷. Про очевидну необхідність змін у внутрішньому облаштуванні універмагу та осучаснення його споживчого простору говорять і самі покупці: «*Красиві вітражі в стилі соцреалізму, старовинний ескалатор і раритети типу помазка для гоління, на 3-му поверсі. А все інше – базар базаром, час ремонтувати*»²⁸.

Крім проблем у внутрішньому оформленні, великі площі універмагів також часто стають місцем розташування зовнішньої та внутрішньої реклами, яка закриває арки, декоративне оздоблення, стіни будівлі від краю до краю, що спотворює їхні унікальні

²¹ «Харьковский центральный универмаг.» *Достопримечательности Украины*, 15 жовтня 2019 р. zabytki.in.ua/ru/2139/kharkovskii-tsentralnyi-univermag

²² ЦУМ у Дніпрі (1926-2016 рр. – Дніпропетровськ) було відкрито 1938 р.

²³ «Цум, торговый центр и магазин. Отзывы.» *СПР*, 15 жовтня 2019 р. www.spr.ua/dnepr/otzyvy/tsum-4608009.html Цей і наступні коментарі переклала авторка статті з російської мови.

²⁴ «Цум, торговый центр. Відгуки.» *2GIS. Open Street Map*, 15 жовтня 2019 р. 2gis.ua/dnepropetrovsk/firm/14777965558892011/tab/reviews?m=35.049368%2C48.464059%2F15.05

²⁵ «Цум, торговый центр и магазин. Отзывы.» *Foursquare. City Guide*, 15 жовтня 2019 р. ru.foursquare.com/v/%D1%86%D1%83%D0%BC/4c790f6e2d3ba1438ecd8cd0

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

архітектурні простори та зводить нанівець мистецьку привабливість цих споруд. Така практика розміщення міської реклами є непоодинокую, від неї потерпають й інші історичні будівлі, і універмаги не стали винятком. Якщо ж дивитися на проблему універмагів ширше, то перед сучасним суспільством постає питання їхнього збереження як модерного простору торгівлі, який став результатом її еволюції. Що слід зробити, аби вони стали гармонійною складовою ландшафту сучасного українського міста і не були лише символічним простором «радянського»? Як «вписати» універмаг у сучасний міський простір і зберегти його історичну цінність?

Очевидно, враховуючи необхідність змін у осмисленні ролі та простору універмагу, керівництво харківського ЦУМу розмістило на своєму сайті анкету «Історичний центр міста Харків: ЦУМ – вчора, сьогодні, завтра»²⁹. Респонденти мають дати відповіді на запитання щодо обізнаності про його розташування, дати оцінку зручності, вказати періодичність відвідування та пояснити ставлення до асортименту продукції, представленої в цьому закладі. В одному з питань анкети³⁰ «проговорюється» проблема необхідності оновлення «обличчя» універмагу, в якому розробники пропонують три способи її розв'язання: зміна асортименту товарів, реконструкція торговельного простору, вирішення питання з транспортною розв'язкою поблизу універмагу. За результатами опитування більшість респондентів схиляються до думки, що найбільш оптимальним рішенням є реконструкція внутрішнього приміщення (іл. 6)³¹.

Протягом останніх років оновлення внутрішнього торговельного простору харківського ЦУМу так і не відбулося, проте в суспільстві та професійній спільноті активно обговорювалися питання необхідності реконструкції самої будівлі. 2007 року розглядався амбіційний проєкт команди Олега Дроздова, який викликав бурхливі дискусії серед фахівців, міської влади та громади міста (іл. 7)³². Автори планували побудувати до універмагу овальну семиповерхову споруду, що мала стати головним входом і продовжити ландшафтну композицію зеленого схилу³³. Міська рада спочатку

²⁹ «Анкетирование. Исторический центр города Харькова: вчера, сегодня, завтра.» ПАО «Харьковский ЦУМ», 15 жовтня 2019 р. www.tsum.kharkov.ua/opros.htm

³⁰ Відповідаючи на це запитання анкети, респондент/ка має можливість обрати три варіанти одночасно.

³¹ «Что может изменить «лицо» универмага? Анкета.» Исторический центр города Харькова: ЦУМ – вчера, сегодня, завтра. *Google Forms*, 15 жовтня 2019 р. docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLScoBJ0N1BPRhKj6SDTQodGnSsWUL8xBNMZPxstoh2odAvDbnQ/vie/wanalytics

³² «Футуризм в центре Харькова. Проект реконструкции ЦУМа – утопия или реальность?» *Медиа группа «Объектив»*, 15 жовтня 2019 р. archive.objectiv.tv/131007/7451.html

³³ «CDS.» *Droz dov & Partners*, 15 жовтня 2019 р. drozdov-partners.com/projects/cds

схвалила проєкт, але згодом його відклала, посилаючись на необхідність з'ясування думки харків'ян³⁴. Запропонована ідея реконструкції ЦУМу була сприйнята як занадто радикальна, хоча представляла цікаве авторське бачення, спробу осучаснення радянського торговельного простору і надання йому нового змісту.

Відтоді минуло вже понад десять років, але жодних кроків у напрямку реконструкції ЦУМу не було зроблено. Сьогодні питання реконструкції ЦУМу не обговорюється у суспільстві, тому його унікальний простір продовжує і далі бути призабутим місцем і для харків'ян, і для гостей міста. Фактично, втрачаючи своїх покупців і відвідувачів, ЦУМ поступово зникає не тільки з торговельного, а й із символічного міського ландшафту. В сучасних умовах простори споживання не тільки покликані стимулювати бажання споживати, а й створювати особливий простір для рефлексій споживача щодо його місця в суспільстві споживання³⁵. Відсутність оновленої концепції бачення свого місця в міському просторі має наслідком втрату універмагом історичного значення в культурному ландшафті міста. Його креативний потенціал також залишається невикористаним, тоді як світова практика має приклади успішного включення універсальних магазинів у сучасну міську інфраструктуру. Такі випадки непоодинокі: більшість пострадянських універмагів перебувають у схожій ситуації. Серед можливих варіантів використання їхніх великих площ є проведення різних мистецьких, культурних і наукових заходів, які в наш час є частиною повсякденного життя міста. Можна зберегти частину простору в його історичному торговельному вигляді, створивши музей або хоча б експозицію, давши можливість відвідувачеві зазирнути в іншу епоху, подумати й осмислити побачене. Сучасний турист як споживач культурної спадщини має отримати можливість зрозуміти історичну спадщину і культурний досвід суспільства³⁶. Ключова проблема полягає в необхідності переосмислення місця універмагів як спадку радянської доби, що дозволило б гармонійно включити їх у простір сучасного міста. «Занепад» універмагів є загальносвітовою тенденцією, що обумовлює необхідність врахування успішного досвіду інших країн сучасного «прочитання» їхнього простору. Це передбачає співпрацю українських фахівців з колегами з-за кордону, які мають досвід розроблення подібних проєктів, а також активне залучення громадськості до їх обговорення. Тому,

³⁴ «Футуризм в центрі Харківка. Проєкт реконструкції ЦУМа – утопія или реальность?» *Медиа группа «Объектив»*, 15 жовтня 2019 р. archive.objectiv.tv/131007/7451.html

³⁵ Miles, Steven. *Spaces for consumption: pleasure and placelessness in the post-industrial city*. Sage, (2010): 184.

³⁶ Timothy, Dallen. J. *Cultural heritage and tourism: an introduction*. Channel View Publications, (2011): 284.

попри критичні оцінки, можна сподіватися, що універсальні магазини зможуть пройти випробування часом і стануть прикладами успішної міської трансформації.

Дослідження особливостей використання радянських торговельних просторів є спробою вивчення еволюції сучасних патернів і просторів споживання, осмислення радянської спадщини. Історична спадщина українських міст вимагає уважного аналізу, оскільки вона завжди є частиною політичного контексту або емоційного досвіду. Тому використання минулого, «маркетинг» об'єктів культурної спадщини має відбуватися з урахуванням цих особливостей³⁷. Розглянуті «історії» кількох найбільших універмагів України репрезентують приклад спадковості у використанні міської торговельної інфраструктури, але водночас ілюструють різні способи її бачення. Тоді як київський приклад внутрішньої реконструкції ЦУМу є способом осучаснення радянського універмагу, харківський, хоча і зберіг свою внутрішню стилістику, вже давно потребує оновлення. Характерною рисою сучасного культурного споживання і міського спілкування має стати включення ЦУМів у міський простір і осмислення їхнього символічного значення³⁸. Рушійними силами економічних змін і оновлення міських районів, яких потребують пострадянські міста, мають стати культурні індустрії та інструменти підтримки міських просторів³⁹. Універсальні магазини як простори модерного споживання та об'єкти культурної спадщини мають великий потенціал для їхнього розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

- «Анкетирование. Исторический центр города Харькова: вчера, сегодня, завтра.» *ПАО «Харьковский ЦУМ»*, 15 жовтня 2019 р. www.tsum.kharkov.ua/opros.htm
- «В старом ЦУМе на Крещатике разобрали лифт и мраморную лестницу». *УНІАН*, 20 жовтня 2019 р. <http://www.unian.net/society/679823-v-starom-tsume-na-kreschatike-razobrali-lift-i-mramornuyu-lestnitsu.html>
- Гурова, Ольга. «Идеология потребления в советском обществе.» *Социологический журнал*, no. 4, (2005): 117-31.

³⁷ Ibidem, 279.

³⁸ Про осмислення символічної економіки міста див. детальніше: Miles, Steven and Malcolm Miles. *Consuming cities*. Palgrave Macmillan, (2004): 50-61.

³⁹ Ibidem, 60.

- «Київський ЦУМ відкрили у тестовому режимі.» *УКРІНФОРМ*, 20 жовтня 2019 р.
<http://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2130166-kiiivskij-cum-vidkrili-v-testovomu-rezimi.html>
- Материалы к протоколу заседания президиума губисполкома №51. 4 августа 1922 г. Ф. Р. 203. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 78 зв. Державний архів Харківської області. Україна.
- Мокроусова, Елена Григорьевна. «Украинский архитектор Александр Линецкий: начало творческого пути.» *Баландинские чтения*, vol. 9, no. 2, (2014): 127-34.
- Мокроусова, Олена. «Стилістика конструктивізму в архітектурі Києва.» *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*, вип. 9, (2009): 228-32.
- Скубій, Ірина. «Державні акціонерні торговельні підприємства в Харкові в роки непу.» *Український історичний збірник*, вип. 15, (2012): 140-46.
- Скубій, Ірина. «Дефіцит товарів в Харкові в умовах згорання торгівлі в роки непу.» *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 42, (2015): 54-59.
- Скубій, Ірина. «Універмаг як простір міського споживання в 1920-1930-ті роки в Радянській Україні.» *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, no. 2(4), (2017): 162-75, 20 жовтня 2019 р. mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/10.pdf
- Скубій, Ірина. «Універмаг як проєкт радянзації міського простору та споживання.» *Спільне*, no. 12, 2019, 46-51, 20 жовтня 2019 р. commons.com.ua/uk/univermag-yak-proekt-radyanizaciyi-miskogo-prostoru/
- «Статистика торговли.» *Статистика Украины*, сер. XII, т. III, вып. 2, no. 54, (1924): 207, 220-21, 234-35.
- «Футуризм в центре Харькова.» Проект реконструкции ЦУМа – утопия или реальность? Медиа группа «Объектив», 15 жовтня 2019 р. archive.objectiv.tv/131007/7451.html
- «Харьковский центральный универмаг.» *Достопримечательности Украины*, 15 жовтня 2019 р. zabytki.in.ua/ru/2139/kharkovskii-tsentralnyi-univermag
- Целлариус, В. «Потребительская кооперация на Украине в 1922 году.» *Українська кооперація*, no. 1-2, 1923: 64.
- «Цум, торговий центр. Відгуки.» 2GIS. Open Street Map, 15 жовтня 2019 р. 2gis.ua/dnepropetrovsk/firm/14777965558892011/tab/reviews?m=35.049368%2C48.464059%2F15.05

- «Цум, торговий центр и магазин.» Отзывы. *СПР*, 15 жовтня 2019 р.
<http://www.spr.ua/dnepr/otzyvy/tsum-4608009.html>. Цей і наступні коментарі авторка статті переклала з російської мови.
- «Цум, торговий центр и магазин. Отзывы.» *Foursquare. City Guide*, 15 жовтня 2019 р.
ru.foursquare.com/v/%D1%86%D1%83%D0%BC/4c790f6e2d3ba1438ecd8cd0
- «Что может изменить «лицо» универмага? Анкета. Исторический центр города Харьков: ЦУМ – вчера, сегодня, завтра.» *Google Forms*, 15 жовтня 2019 р.
docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLScoBJ0N1BPRhKj6SDTQodGnSsWUL8xBNMZPxstoh2odAvDbnQ/viewanalytics
- «CDS.» *Drozдов & Partners*, 15 жовтня 2019 р. drozdov-partners.com/projects/cds
- Crossick, Geoffrey, and Serge Jaumain, editors. *Cathedrals of consumption. The European department store, 1850-1939*. Ashgate Publishing Limited, 1999.
- Hessler, Julie. Cultured Trade. «The Stalinist turn towards consumerism.» *Stalinism. New Directions*, edited by Sheila Fitzpatrick. Routledge, 2000.
- Jayne, Mark. *Cities and Consumption*. Routledge, 2006.
- Miles, Steven, and Malcolm Miles. *Consuming cities*. Palgrave Macmillan, 2004.
- Miles, Steven. *Spaces for consumption: pleasure and placelessness in the post-industrial city*. Sage, 2010.
- Timothy, Dallen. J. *Cultural heritage and tourism: an introduction*. Channel View Publications, 2011.

Ірина Скубій – кандидатка історичних наук, запрошений професор Томпкінса Альбертського університету (2019-2020), доцентка кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. Наукові інтереси охоплюють економічну та соціальну історію; гендер, дитинство та споживання; матеріальність і голод; міський простір і споживання.

Іл. 1. Харківський ЦУМ, 1930-ті роки. <http://www.tsum.kharkov.ua/history.htm>

Іл. 2. ЦУМ у Дніпропетровську, 1939 р. <http://www.prodnepr.dp.ua/stat.php?stat=67>

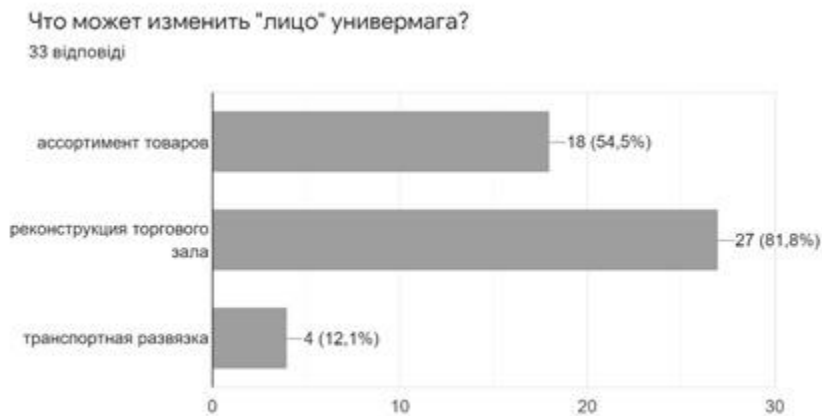
Іл. 3. Загальний вигляд будівлі ЦУМу в Києві, 1930-ті роки. 2-40412. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, Київ, Україна.

Іл. 4. Київський ЦУМ після реконструкції, 2016 р.
<https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/univermag-istoriey-kievskiy-tsum-otkryvaetsya-1480343690.html>

Лл. 5. Харківський ЦУМ, 2018 р. Фото з колекції авторки.

Лл. 6. Що може змінити «обличчя» універмага? Питання анкети «Історичний центр міста Харкова: ЦУМ – вчора, сьогодні, завтра».
<https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLScoBJ0N1BPRhKj6SDTQodGnSsWUL8xBNMZPXstoh2odAvDbnQ/viewanalytics>

Іл. 7. Проєкт Харківського ЦУМу. <http://drozdov-partners.com/projects/cds>

СПЕЦИФІКА МУЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ МУЛЬТИЛІНГВАЛЬНИХ ПІСЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРІ В КАНАДІ

Ольга Зайцева-Герц, Едмонтон, Канада

Анотація. Українські емігранти зі східних країв Габсбурзької імперії привезли широкий репертуар пісень під час першої хвилі імміграції до Канади (1891-1914). Окрім реконтекстуалізованих традиційних співів, також були складені й нові пісні, тексти яких засновані на досвідах перших іммігрантів, як, наприклад, подорож через океан, маршрути еміграції, перші враження про Новий Край, стосунки з різними етнічними групами Канади, історичні події та соціальні труднощі. Ці гібридні пісні були маргіналізовані канадськими та європейськими етномузикологами впродовж декількох поколінь. Тематичне дослідження ґрунтується на розгорнутій польовій роботі із звукозаписами українсько-канадських народних пісень. Цю роботу провів Роберт Климаш у 1960-х роках, та лише мала її частка опублікована. Основна частина матеріалів досі залишалася недослідженою, тому метою цього проєкту є також провести диджиталізацію записів, що зберігаються на звукових плівках у кількох архівах Північної Америки, обробити матеріали колекції та зробити їх доступними для інших науковців. Багато із цих пісень є макаронічними та поєднують елементи української, англійської, німецької, польської та французької мов. Ця робота досліджує вплив західних музичних елементів на українські діаспорні пісні та вивчає, як їх виконавський стиль і тексти відображають гібридність і адаптацію в українсько-канадській спільноті. Однією із цілей цього дослідження є виявлення плюралістичних зв'язків між Старим і Новим Краєм шляхом віднайдення багатьох елементів взаємозв'язку, що поєднують ці субкультурні твори, попри кліше маргінальності, ізоляції та контрасту.

Українські пісні від імперії Габсбургів до Канади

Західноукраїнська традиція сформувала важливу базу для нових українсько-канадських композицій в усній традиції, що зробило великий внесок у розвиток музики в українській діаспорі в Канаді у ХХ ст. Музичний стиль, характерний для Карпатського

регіону наприкінці XIX ст. є добре задокументованим¹. Останні 125 років на українсько-канадську музичну творчість в усній традиції впливало його канадське оточення, що добре видно з композицій, представлених у колекційній роботі доктора Климаша. До 1960-х років українські народні пісні в Канаді збирали Я. Рудницький (звукозаписи втрачені), Л. Болтон (зосереджені на українській обрядовій різдвяній традиції), Т. Кошиць (зібрані у письмовій формі) та Р. Климаш у 60-х роках. Тобто, найдавнішу наявну велику колекцію аудіозаписів українсько-канадських пісень в усній традиції уклав у 60-х роках доктор Р. Климаш. Він проводив свої польові дослідження в головних українських поселеннях Канади в Альберті, Манітобі, Саскачевані та Онтаріо, де записав понад 157 плівок з українськими народними піснями та історіями.

Ранні пісенні матеріали від початків імміграції (Федик 1911, Олійник 1972) були видані у формі римованих віршів без музики. Однак наявність саме звукових записів з польових робіт має велику наукову вагу. Прослуховування записаного дозволяє слухачеві сприймати такі нюанси, як тембр голосу виконавця, стиль співу, тип вокальної техніки, особливості темпу та звуковисотності, емоції – усе те, що написані партитури не можуть повністю відобразити.

Вокальна техніка та особливості виконання

Техніка співу *білий голос* – одна з характерних технік українського традиційного співу. Вона характеризується методом співу на відкритій гортані, який призводить до типу звуку, який можна охарактеризувати як напружений і прямий². Цей вид співу характерний для Карпатських регіонів і, зазвичай, практикується за допомогою модального голосового регістру. У білому співі використання резонаторів відрізняється від класичної вокальної техніки, що, у свою чергу, відображається в контрасті звуку порівняно з академічним співом. Цікаво, що багато співаків, яких записав доктор Климаш, додатково до техніки білого голосу демонстрували присутність комбінованих вокальних прийомів, які зазвичай асоціюються і зі східноєвропейськими, і із західними видами музики. Варіативність у стилях виконання також відрізнялася від співака до співака.

¹ Дей, О. *Сторінки з історії Української фольклористики*. Київ: Наукова думка, 1975.

² Bithell, Caroline, and Juniper Hill. *The Oxford Handbook of Music Revival*. Oxford University Press, 2014, 520.

Прослуховуючи велику кількість пісень, які записав Климаш у 1960-х, я помітила домінування певних мелодій над іншими. Можливою причиною цього, вірогідно, є той факт, що люди часто поєднували ті самі мелодії з новими текстами, коли створювали нові пісні. Немає сумнівів, що з перебуванням у Канаді мелодії зі Старого Краю зазнали певного впливу нового культурного середовища. У результаті – оновлені версії мелодій почали містити нові мелізми та орнаменти, деякі з них змінили ладові основи: з дорійського або фригійського на натуральний мінор.

Нижче наведені два приклади, де у двох різних піснях використовуються варіанти однієї мелодії. У першому прикладі («Лист з Канади») мелодія базується на натуральному мінорному ладі. У другому прикладі («Ой, сестричко, сестричко») використовується лад гармонічного мінору. Специфіка виконання мелодії відрізняється в кожному випадку, що також пов'язане з індивідуальною адаптацією виконання текстів.

Приклад 1:

«Лист з Канади», співала пані Марараш,

Роблін, Манітоба, 1963³

³ Klymasz, Robert B. *An Introduction to the Ukrainian-Canadian Immigrant Folksong Cycle*. Ottawa: [Queen's Printer for Canada] National Museums of Canada, (1970): 33.

Приклад 2:

«Ой, сестричко, сестричко», співала пані Кіндзерська, Рорктон, Манітоба, 1964

Натуральний мінор (еолійський лад)

Дорійський лад #4 (четвертий лад гармонічного мінору)

Гармонічний мінорний лад є одним з характерних для карпатських регіонів, а натуральний мінорний був частіше присутнім у більш західному репертуарі. Пані Кіндзерська під час виконання включила численні мелодичні орнаменти та мелізми, які також широко використовуються в Україні, але відсутні у першій версії виконання пісні від пані Марараш. Варіації мелодичних мелізмів зазвичай адаптував кожний співак окремо, відповідно до музичних уподобань та індивідуальної вокальної стилістики. Головний корпус мелодій змінювався не тільки, коли пісні циркулювали від співака до співака, але також іноді ці зміни виникали, коли пісню повторював той самий співак. У записах Климаша є такі випадки, коли інформанти повторювали пісню та ще раз співали її для запису (наприклад, коли звукова стрічка закінчувалася ще під час співу або якщо інформант випадково забував текст пісні від час її виконання), і дуже часто між тими повтореними частинами мелодії були також присутні варіації.

Нашарування різних елементів в українсько-канадських піснях є дуже яскравим, оскільки процес транзиції української усної творчості до українсько-канадської зазнав впливу нових культурних і соціальних контекстів. Матеріали колекції

Климаша 60-х років демонструють постійне порівняння між Старим і Новим Краєм, що є помітним і в текстових, і в музичних елементах пісень.

Співала пані Семотюк, Вегревіль, Альберта, 1965

*Ой Канадо й Канадочко,
Ті нерідна ненько,
Чиму в тебе й нивисело
Як у нас раненько?*

*Ой я тому й нивисела,
бо я в пуци була,
А тупер я вже висела,
бо є много люда⁴*

ЛІТЕРАТУРА

Bithell, Caroline, and Juniper Hill. *The Oxford Handbook of Music Revival*. Oxford University Press, 2014. Cherwick, Brian. *Polkas on the Prairies: Ukrainian Music and the Construction of Identity*. Ph.D. dissertation, University of Alberta, 1999.

Дей, О. *Сторінки з історії української фольклористики*. Київ: Наукова думка, 1975.

Федік, Теодор. *Пісні про Канаду і Австрію*. Вінніпег: Руська книгарня, 1911.

Гнатюк, Володимир. «Пісенні новотвори в Українсько-Руській народній словесності.»

Записки НТШ, 1902.

Klymasz, Robert B. *An Introduction to the Ukrainian-Canadian Immigrant Folksong Cycle*. Ottawa: [Queen's Printer for Canada] National Museums of Canada, 1970.

Klymasz, Robert B. 1992. *Ukrainian Folksongs from the Prairies*. With participation of Andrij Hornjatkevyč, Bohdan Medwidsky and Paula Prociuk. Occasional Research Report 52. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Print.

Олійник, Григорій та Зілінський, Орест. *Емігрантські вірші галицького селянина Григорія Олійника*. Торонто: Видавниче Товариство «Кобзар», 1972.

⁴ Robert B. Klymasz. *An Introduction to the Ukrainian-Canadian Immigrant Folksong Cycle*. Ottawa: [Queen's Printer for Canada] National Museums of Canada, (1970): 46-48.

Nahachewsky, Andriy. 2012. *Ukrainian Dance: A Cross-Cultural Approach*. Jefferson, N.C.: McFarland & Co., 2012.

Ольга Зайцева-Герц – докторантка етномузикології кафедри музики Альбертського університету (Едмонтон, Канада), науковий співробітник фольклорного центру Кулів. Сфера наукових і практичних зацікавлень – українська канадська музика.

МОВА І СОЦІУМ

**ІНТЕРНЕТ-МЕМ ЯК ФОРМА ВІЗУАЛІЗАЦІЇ «НАТЕ SPEECH»
У СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА
(НА ПРИКЛАДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ)**

Тетяна Іванченко, Дрезден, Німеччина

Анотація. У статті розглядається прагматичний і семантичний аспекти інтернет-мему як жанру інтернет-комунікації. Тобто, з одного боку, інтернет-мем висвітлюється як інструмент конструювання культурної ідентичності та формування світоглядних моделей, з іншого боку – як «дзеркало» суспільно-політичних рухів і особливостей культури. На візуальному втіленні двох опозиційних пар лексем «хохол-кацап», «ватник-вишиватник», що належать до «мови ворожнечі» в контексті російсько-українського збройного протистояння на Донбасі, аналізується взаємодія та функції вербального і візуального елементів мему, а також роль мультимодальних текстів у поглибленні криз, військових конфліктів і поширенні або формуванні образу ворога та етностереотипів.

Анонімність, розмитість правових кордонів соціальних медіа та стрімкий розвиток інтернет-комунікації дозволяють створювати й тиражувати стереотипи, ненависть і нетерпимість в Інтернеті. Практично жодна важлива соціально-політична подія не обходиться без обговорень, коментарів і поширень у мережі. Однією із сучасних мультимодальних форм комунікації при цьому стає інтернет-мем. Увага до цього явища з боку соціологів, лінгвістів, істориків значно зросла в 2000-х. Це зумовлено двома причинами. По-перше, розвиток соціальних мереж і соціальних медіа. По-друге, зростання кількості платформ і форумів, таких як іміджборд 4 chan – різновид форуму, який з'явився 2003 року, перетворившись на одне з найбільших джерел інтернет-мемів, де можна прикріплювати графічні файли (Золотарёв 2009: 17). Інтернет став зручною платформою для спілкування і обміну інформацією, а також сценою для поширення ненависті, де коментарі та інтернет-меми ретранслюють ідеї конкретного автора чи соціальної групи, дають змогу лаконічно, експресивно та оперативно реагувати на певну

подію та ситуацію, висловлювати свою думку, зберігаючи при цьому повну анонімність. Саме тому політичні інтернет-меми вирізняються високим градусом експресивності, ворожості та ненависті. Для їх створення достатньо мати зареєстрований профайл у соцмережах і графічний редактор. Якщо актуальні інтернет-меми знаходять відгук у суспільстві, вони продовжують тиражуватися і поширювати ідеологію тієї групи або спільноти, де вони зародилися і використовуються.

Інтернет-мем: жанрові особливості

До сьогодні серед дослідників немає єдиного підходу щодо визначення та класифікації інтернет-мему як жанру¹. Для початку потрібно відокремити поняття «інтернет-мему» від «мему», який ввів у науковий обіг біолог Річард Докінз 1976 року у книзі «Егоїстичний ген» («The Selfish Gene»). За Докінзом, мем – це культурний аналог біологічного гену, до якого можуть належати «мелодії, ідеї, висловлювання, фасони одягу, виробництво посуду, чи будівництво» (Dawkins 1976: 206). Ідеї Докінза знайшли і прихильників, і противників, адаптувалися і навіть оформилися в теорію «меметики», але через свій суперечливий характер досі викликають багато дискусій серед науковців². Незважаючи на те, що поняття «інтернет-мем» виходить з «мему» Докінза, воно має значні відмінності та особливості й постає своєрідним збірним образом багатьох різноманітних феноменів, які створюються і поширюються на медіа-платформах і в соціальних мережах. Інтернет-мемом можуть бути відео, мелодії, короткі текстові повідомлення або мультимодальні форми. Останні поєднують елементи різних знакових систем, що, з точки зору семантики, зараховує інтернет-мем за своєю природою до мультимодального чи змішаного тексту. Такий текст складається з двох і більше негомогенних частин, його дослідники називають «креолізованим» (Сорокин 1990; Анисимова 2003) або «полікодовим» (Большакова 2008: 49; Середина 2013: 26). При цьому низка науковців наголошує на домінуванні зображення над вербальним компонентом (Морозова 2006: 14), або навпаки, зауважує важливість текстового елемента (Ворошилова 2007). Ми переконані, що обидва компоненти мультимодального інтернет-мему є однаково важливими при декодуванні єдиного смислового цілого, що має комплексний прагматичний вплив на адресата. Ілюстрація підсилює текст і навпаки, текст допомагає «прочитати» невербальний компонент. У свою чергу, мультимодальні

¹ Пор. Johann, Bülow 2019, Dynel 2016, Pauliks 2017.

² Більше в Blackmore 2000, Spizberg 2014.

інтернет-меми також поділяються на тематичні підгрупи. Наприклад, Image Macros³ охоплює: *LOLcats*, *Advice Animals*, *Pepe the Frog*, *Disaster Girl*, *демотиватор*. Зважаючи на тематичне різноманіття та жанрові підвиди інтернет-мемів, у фокусі нашого дослідження перебуває лише мультимодальна група. До неї належать вербально-візуальні політичні тексти, які обов'язково складаються з мовного та зображального елементів, що разом з історично-культурними фоновими знаннями і системою метафоричних моделей є ключовими при декодуванні та передачі інформації реципієнту.

Аналізуючи природу інтернет-мему як прикладу мультимодального тексту, слід відзначити його жанрову схожість з плакатом і карикатурою. Ми виділяємо такі спільні жанрові характеристики в контексті інтернет-комунікації:

1. *Лаконічність*. Словесно-візуальна форма проста і доступна для аудиторії, до якої апелює автор. Мінімум тексту і простота графічного виконання.
2. *Адресність*. Є адресат і адресант закодованого інформаційного повідомлення. Хоча, якщо для карикатури і плаката питання авторства не стоїть, у випадку інтернет-мему автор здебільшого анонімний.
3. *Актуальність*. Швидка реакція на ті чи інші соціально-політичні події.
4. *Емоційність*. Експресивність форми та змісту, вміння привернути увагу адресата, «зацепити» його.
5. *Контекстність*. Культурно-історичний базис, на який опирається автор, при створенні тих чи інших образів, метафор і порівнянь.

На відміну від карикатури та плаката, яким притаманна чітка композиційна структура, тобто рівновага, пропорції, спрямованість погляду (Спешилова 2008: 9), а також формальна і просторова обмеженість, інтернет-мемам властиве спрощення форми та інформаційного наповнення, анонімність і швидкість поширення. Сьогодні існують численні сайти-генератори, де можна самому втілити в життя будь-який вербально-візуальний текст (*imgflip*, *MemeGenerator*, *Memegur*) або просто додати повідомлення у готові фотошаблони. Окрім того, інтернет-мем серед інших мультимодальних жанрів вирізняє масовість тиражування, висока адресність, доступність і наближеність до аудиторії. Якщо плакат чи карикатуру побачать 100 тисяч людей (залежно від тиражу та цитування), то з мемом, за умови його високої актуальності та популярності, може за лічені хвилини ознайомитися мільйонна аудиторія.

³ Інтернет-мем, який складається з фото чи зображення, під яким зазвичай розташований текст.

В умовах військового протистояння чи міжетнічного конфлікту інтернет-мем стає засобом пропаганди, формою створення і поширення певної картини світу, світоглядних орієнтирів, які є в кожного народу та в основі яких лежать когнітивні схеми та стереотипи. Під час гібридної, консцієнтальної війни, об'єктом боротьби стає свідомість (пор. Почепцов 2016). Інтернет-мем при цьому виступає інструментом видозміни старих фреймів на нові. Він активує систему ціннісних орієнтирів і впливає в кінцевому підсумку на умовиводи та дії конкретної людини чи групи людей. Також через вербально-візуальний текстовий інтернет-мем поширюється та візуалізується «hate speech» – мова ворожнечі. Слова, які мали нейтральну конотацію, набувають негативного значення і стають маркером агресивної аргументації щодо всього народу або конкретної групи його представників.

Яскравим прикладом таких конотаційних видозмін стали лексеми «колорад» і «укроп», які після 2014-го повністю змінили своє значення в контексті конфлікту. «Шкідник картоплі» та «однорічна трав'яниста рослина» використовуються як негативні позначення для проросійськи та проукраїнськи налаштованих громадян. (іл. 1, іл. 2.)

Через синестезію діє своєрідне метафоричне перенесення образу «колорадського жука» на «георгіївську стрічку» і асоціація шкідника пагонів картоплі з представником Російської Федерації. При цьому створюється не лише стійкий візуальний, а й вербальний образ, який активує умовивід: оскільки колорадський жук є шкідником, то і «колоради» (представники конкретної групи чи народу) є шкідливими (пор. Бойко 2014: 8).

Та сама історія з дисфемізмом «укроп», оцінковою експресивною лексемою, що стала маркером носіїв певного дискурсу як позначення українського патріота в негативному ключі. Порівняння людини з комахою чи рослиною запускає процес дегуманізації, через який людина наділяється якостями того предмета, про який йдеться (пор. Кронгауз 2014; Шутов 2014). Також активуються архетипні уявлення про бінарну опозицію «свій-чужий», яка створюється за допомогою різноманітних тропів, гіперболізації тих чи інших рис соціальної групи або конкретного народу, новотворів, пейоративної лексики, зокрема етнофолізмів/етнічних прізвиськ. Вивчаючи англійську пейоративну лексику, В. Карасик слушно зауважив, що розподіл на «свій» і «чужий як небезпечний, безглуздий» призводить до інвективізації (Карасик 1992). Мовна агресія

розділяє суспільство, поглиблює конфлікти і активно продукує та поширює «мову ворожнечі».

Незважаючи на активне використання терміна «hate speech» («мова ворожнечі») у різноманітних дискурсах, до цього часу немає єдиного визначення. Так, під «мовою ворожнечі» дослідники розуміють мовне (як основне) вираження соціальної нерівності чи дискримінації щодо етнічних і конфесійних груп⁴.

Для нас найприйнятнішим є визначення, запропоноване Комітетом Міністрів Ради Європи, оскільки воно передбачає не лише вербальні, а й візуальні форми «hate speech»: «...всі форми вираження, котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм чи інші форми ненависті, що базуються на нетерпимості, в тому числі: нетерпимості, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації і ворожого ставлення до меншин, іммігрантів та осіб іноземного походження»⁵.

Таким чином, візуальний елемент є рівноважливим до текстового. Він посилює ефект впливу та сприйняття «мови ворожнечі» і будується здебільшого на основі культурної пам'яті (традиції), яка відклалася у свідомості аудиторії (Лотман 1970: 21-22) та стереотипах. Останні, у свою чергу, використовують етнічні кліше, різноманітні особливості та уявлення одного народу про інший або про конкретні етнічні чи соціальні групи, наприклад, *майдауни*, *бандерівці*, *правосеки* – в українському контексті, *путіноїди*, *рашисти*, *федарасті* – у російському, *даунбісівці*, *лугандони* – у контексті невизнаних самопроголошених республік ДНР і ЛНР. Етнічні стереотипи пов'язані, у першу чергу, з таким лексичним явищем як «етнофолізм» (Roback 1944), чи «національна кличка» (Черемська, Масло 2011: 114), «неофіційний етнонім» (Вепрева, Купина 2014: 43).

«кацап» & «хохол»

У російській та українській ментальностях протягом довгого періоду, під впливом історичних, культурних, релігійних особливостей та розбіжностей сформувалися два абсолютно негативні етностереотипи, які мають вербальне і візуальне вираження і нерозривно пов'язані з етнофолізмами «хохол» і «кацап». Сьогодні існує безліч статей та досліджень з приводу створення, поширення і символіки згаданих

⁴ Детальніше див. у Понарін, Дубровський і ін. 2007, Галяшина 2006, Денисова 2008.

⁵ Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи №97(20). URL: <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression>. Web. 16 sept. 2019.

лексем, починаючи від зачіски і закінчуючи етимологією слова (Наконечний 2001). На наш погляд, ці етнофолізми в контексті війни між Росією та Україною набувають усіх рис «мови ворожнечі». Піку популярності вони набули після розпаду Радянського Союзу, у 90-х роках. До того часу були практично виведені з офіційного вжитку, оскільки це суперечило основним постулатам ідеологічної машини, яка пропагувала рівність і братерство «єдиного радянського народу». Очевидно, саме тому, наприклад, у «Толковий словарь языка Совдепии» (Мокиенко, Никитина 1998), ці лексеми взагалі відсутні, вони не належать до советизмів. Це доводить той факт, що конотація слів, як і стереотипи, можуть змінюватися з часом, залежно від реалій, ментальних уявлень і соціально-політичної ситуації. Так, в умовах російсько-українського протистояння українці з «меншого брата», «братнього народу», «своїх» перетворилися на «бандерівців» чи «мазепинців» (зрадників), «чужих» і «хохлів», як «неосвічених», далеких представників нації (Левкиевская 2009: 54) чи «прототипів нецивілізованого селянина» (Каппелер 1997).

Питання виникнення та походження обох лексем є досить суперечливим. Побутує, наприклад, думка, що слово «кацап» бере свій початок від порівняння з цапом: «как цап», через зовнішні особливості, а саме – наявність бороди (Пилькевич 1917). Слову приписували то тюркське, то арабське походження. Також називання росіян «кацапами» пояснюється, за однією з версій, тим, що стрільці часів Івана Грозного мали при собі наточену секиру, чи бердишу, яка була схожа на сокиру м'ясника, тому їх порівнювали зі скотобійцями (касапами) (Ляшенко, Федюнина 2017). Лексема зустрічається у різних словниках як «застаріле просторіччя, зневажлива назва росіян»⁶ та в художній літературі й приказках, наприклад: *Бог сотворив цапа, а чорт – кацапа*⁷.

Стереотипне зображення українця як «хохла» часто передається через збірний образ козака, який обов'язково має типову зачіску «оселедець», довгі вуса та одяг з національними елементами. Цей образ ґрунтується на ментальних уявленнях українців про себе, а також етнографічних уявленнях сусідніх народів про українців.

Етимологія слова «хохол» як етнофолізму і негативного позначення українців достатньо суперечлива, як і лексеми «кацап». У багатьох словниках трактується як «зневажлива»⁸ чи спочатку «принизлива, а потім жартівлива назва українця»⁹, що

⁶ Словарь современного русского литературного языка: в 16 т. 1956. Изд. АН СССР, Т. 5, 886.

⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. 1872. Т. I., 257.

⁸ Словник української мови. 1980. Т. I., 134.

⁹ Словарь современного русского литературного языка. 1965. Москва: Наука, Т. 17; 427.

широко вживалася не лише в побуті простого народу, а й серед інтелігенції. Як зазначав український письменник В. Винниченко: «...завжди і скрізь в російській літературі “хахол” – трохи дурнувятий, трішки хитрун, неодмінно лінивий, меланхолійний і часом добродушний» (Винниченко 1913, цит. в Наконечний 2001).

Таким чином у мовній свідомості росіян викристалізувався образ недалекоглядного, простакуватого селянина з «оселедцем» на голові, у шароварах, який говорить не на мові, а на наріччі, і цей образ знайшов своє відображення не лише в літературі, а й у плакатній продукції ХХ ст.

На іл. 3 представлено один з перших і наймасовіших плакатних образів «хохла», який створив Д. Моор 1914 року. Автор відобразив тогочасні стереотипні уявлення мешканця Російської імперії щодо представників української нації. В подібній сатирично-жартівливій формі змальовано неголеного, в кашкеті й постолах, з балалайкою в руках «кацапа» (іл. 4). Цей образ втілює київський художник Василь Гулак в одній із серійних листівок «10 заповідей молодим дівчатам», що вийшли друком 1918 року. Одна із заповідей закликає: *«Ніколи не кохай кацапа»*.

Обидва стереотипні образи плакатно-карикатурного мистецтва зазнали трансформацій в умовах інтернет-комунікації, знайшовши своє відображення у вербально-візуальних текстових інтернет-мемах. Як і в плакатах, інтернет-меми широко використовують розтиражований і зрозумілий багатьом образ козака на позначення українця, елементи національного одягу та вишивки, але риторика закладеного повідомлення і візуальний образ набувають вкрай негативних, радикальних рис, закликають до насильства (іл. 5). Порівняно з плакатами, в інтернет-мемах гіперболізуються риси зовнішності, демонізуючи таким чином представника «чужої» соціальної групи чи «чужої» нації. При цьому важливу функцію виконують кольори, наприклад, жовтий та блакитний (іл. 6) автоматично створюють асоціації з гамою українського національного прапора. При візуалізації образу «кацапа» та «хохла» часто в демотиваторах представників обох націй порівнюють з тваринами, апелюючи до контекстної культурної інформації та стереотипів про зовнішній вигляд (іл. 7) і національну кухню (іл. 8).

Виходячи з класифікації Інформаційно-аналітичного центру «Сова»¹⁰, обрана для аналізу лексична пара «хахол-кацап» може належати і до жорсткого, і до м'якого типу «мови ворожнечі». Жорсткий тип передбачає імпліцитні або експліцитні заклики

¹⁰ Язык вражды против общества: (сб. статей) 2007. сост.: А. Верховский. Москва: Центр «Сова»; 14.

до насилля чи дискримінації, м'який – створює негативний образ етнічної групи. Доданий до зображення текст змінює градус експресивності, відповідно, змінюється і рівень жорсткості. Така сама тенденція властива парі новотворів «ватник-вишиватник». Обидві лексеми належать до середнього типу «мови ворожнечі», а через візуалізацію образу активується емоційна складова інтернет-мему, яка в поєднанні з вербальним компонентом буде належати до жорсткого типу «мови ворожнечі». Супровідний текст додає контексту для тлумачення закодованої інформації у зображенні та навпаки.

«Ватник-вишиватник»

Образ «ватника», що за своєю формою нагадує персонаж американського мультфільму «Губка Боб», створив росіянин Антон Чадський 2011 року. Інтернет-мем з'явився вперше в соціальній мережі «В Контакті», у групі «Рашка-квадратний ватник». В образі ватника автор поєднав «всі риси лівих, правих, центристів, націоналістів, комуністів – всіх так званих патріотів Росії»¹¹.

І у формі, і в назві персонажа закодоване відсилання до робочої уніформи в'язнів сталінських таборів і різноробочих – ватної куртки або спрощено «ватника». Інтернет-мем «ватник» (іл. 9) виступає збірним стереотипним образом росіянина: з радянською символікою, прапором Росії на задньому тлі, пляшкою горілки в руках, з підбитим оком. Піку своєї популярності інтернет-мем досягнув 2014-го року, після революції на Майдані та початку збройного протистояння між Україною та Росією. З того часу слово ввійшло в повсякденний російський та український дискурс, як негативне позначення прибічника політичного курсу Кремля, російського «патріота»¹².

Як антианалог до «ватника» 2014-го р. з'явився образ «вишиватника» – стилізований шматок сала в шароварах, часто у вишиванці, з оселедцем і вусами та підбитим оком (іл. 10). Інтернет-мем увібрав усі кліше та порівняння українців з козаками, гастрономічні стереотипи, представлені через традиційне для української кухні сало, а також саме слово «вишиватник», утворене основокладанням від традиційного національного одягу вишиванки і вже згаданого елемента гардероба – «ватника».

¹¹ http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s83_/avtor-kvadratnogo-vatnika-anton-chadskij. Web. 28 jan. 2019.

¹² <http://lurkmore>. Web 28 jan. 2019.

Обидва інтернет-меми використовують гіперболізацію та сатиру як особливо гостру викривальну форму комічного. При цьому візуалізація «мови ворожнечі» досягається двома способами. В першому комічний, чи радше їдкий, сатиричний ефект створюється через непокєднуваність зовнішнього вигляду і висловлювання персонажа (іл. 11). «Ватник» говорить про те, що ненавидить фашизм, при цьому його міміка і жести суперечать висловлюванню, до того ж тексти під зображенням, виконані дрібнішим шрифтом, вказують на перелік певних національностей та соціальних груп, яких також ненавидить персонаж. Отже, він сам собі суперечить, оскільки не можна ненавидіти фашизм і при цьому бути нетолерантним у ставленні до інших націй та конкретних груп людей. Таким чином через негативну оцінку вербального компонента ми також негативно оцінюємо і сам персонаж. При цьому використовується *топос негативного авторитету* (Кибе 2019: 220), який активує умовивід, що всі висловлювання «ватника-вишиватника» є неправильними, позбавленими сенсу, дисонансними.

До другого способу належать інтернет-меми, де і картинка, і мова виступають єдиним агресивним аргументом (іл. 12). В уста негативному персонажеві вкладене негативне висловлювання, що підсилює градус ненависті в інтернет-мемі. Базисом для цього служать два топоси: «все, що сказав ворог, є злим і негативним», «все зле і негативне походить від ворога» (Кибе 2019: 225-226). Незважаючи на ідеологічні відмінності інтернет-мемів «ватник» і «вишиватник», вони обидва схожі у своїй категоричності думок, нетерпимості, зашореності. Через візуальний та вербальний компоненти підкреслюється стереотип розумової обмеженості, недалекоглядності, неосвіченості персонажа і відповідно – представника етносу чи етнічної групи, який присутній в низовій культурі, наприклад, в анекдоті.

Українсько-російське протистояння призвело до виникнення низки пейоративних лексем або до їх реактуалізації. З'явилися новотвори, які в контексті «мови ворожнечі» активно використовують обидві сторони конфлікту. Знайшовши свою візуальну реалізацію в інтернет-мемі, лексеми «hate speech», які вирізняються високим градусом ненависті та нетерпимості, провокують мовну агресію та поглиблюють міжетнічну ворожнечу, розділяючи суспільство на «своїх» і «чужих». Інтернет-меми стають своєрідними концептами, які виходять за рамки інтернет-комунікації та соціальних ЗМІ, усе частіше зустрічаються у класичних засобах масової інформації на позначення тої чи іншої групи суспільства чи народу, стають своєрідними маркерами,

метафоричними образами, повторюваність яких входить не лише в побутове користування, а й глибоко в підсвідомість.

ЛІТЕРАТУРА

- Анисимова Е. Е. *Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов): учеб. пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов*. Москва: Академия, 2003.
- Балашова Л. В. *Русская метафора: прошлое, настоящее, будущее. Языки славянской Культуры*. 2014.
- Blackmore, Susan. 2000. *Die Macht der Meme oder die evolution von Kultur und Geist. Mit einem Vorwort von Richard Dawkins*. Heidelberg: Spektrum, 2000.
- Бойко А. «Дегуманізація медіа та етичні стандарти журналістики (на матеріалі укр. ЗМК 2013-2014 рр.)» *Вісник Львівського університету*. Серія: Журналістика, №39(1) (2014): 5–11.
- Большакова Л. С. «О содержании понятия «поликодовый текст.»» *Вестник Новгородского государственного университета*, №49 (2008): 48–51.
- Вепрева И. Т., Купина Н. А. «Тревожная лексика текущего времени: неофициальные этнонимы в функции актуальных слов.» *Политическая лингвистика*. Екатеринбург, №3(49) (2014): 43–50.
- Винниченко В. «Открытое письмо к русским писателям.» *Украинская жизнь*, №10 (1913): 29–30.
- Ворошилова М. Б. «Креолизованный текст в политическом дискурсе.» *Политическая лингвистика*, №3 (23)(2007): 78.
- Dawkins, Richard. *The Selfish Gene*. Oxford: University Press, 1976.
- Dynel, Marta. «I has seen Image Macros! Advice Animal Memes as Visual-Verbal Jokes.» *International Journal of Communication*, №10 (2016): 660-688.
- Жаботинская С. А. «Майдан-антимайдан: словарь-тезаурус лексических инноваций.» *Язык как оружие в войне мировоззрений*, Рукопись: 48.
- Золотарёв, С. П. «Развитие web-технологий.» *Вологдинские чтения*, Владивосток: №73 (2009): 16-18.
- Johann, Michael / Bülow, Lars. *Politische Internet-Meme. Theoretische Herausforderungen und empirische Befunde*. Taschenbuch, 2019.

- Каппелер, А. *Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи. Россия-Украина: история взаимоотношений*, 1997.
- Карасик, В. И. *Язык социального статуса*. Москва: Ин-т языкознания РАН; Волгогр. гос. пед. ин-т. 1992.
- Кронгауз, М. «Мемы в интернете: опыт деконструкции.» *Наука и жизнь*, № 11 (2012)
URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/21327/>
- Kuße, Holger. *Aggression und Argumentation. Mit Beispielen aus dem russisch-ukrainischen Konflikt*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019.
- Левкиевская, Е. Е. «Эволюция стереотипа украинца в русском языковом сознании.» *Стереотипы в языке, коммуникации, культуре*, 2009.
- Ляшенко, И. В., Федюнина И. Э. «Этнические прозвища русских в украинской и российской блогосферах. Научный результат.» *Вопросы теоретической и прикладной лингвистики* Т. 3, №1, 2017.
- Лотман, Ю. М. *Структура художественного текста*. Москва: Искусство, 1970.
- Мокиенко, В., Никитина, Т. *Толковый словарь языка Совдепии*. Харьков: Фолио-Пресс, 1998.
- Морозова С. С. «Принципы гармонизации смыслов креолизованного текста при переводе.» *III Международные Бодуэновские чтения: И.А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания*, Т. 1. Казань: Изд-во Казан. ун-та (2006): 14.
- Наконечный, С. П. *Украдене ім'я: Чому русини стали українцями*. Львів, 2001.
- Pauliks, Kevin. *Die Serialität von Internet-Memes*. Glückstadt. Vwh, 2017.
- Пилькевич, А. *Кто такие украинцы и чего они добиваются*. Киев, 1917.
- Понарин, Э., Дубровский Д., Толкачева А., Акифьева Р. *Индекс (ин)толерантности прессы. Язык вражды против общества: сб. ст. / сост.: А. Верховский*. Москва: Центр «Сова», (2007): 72–106.
- Почепцов Г. Г. *Сучасні інформаційні війни*. Видання 3-тє, доповнене та перероблене. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016.
- Roback, A. A. *A dictionary of international slurs*. Oxford, England: Sci-Art Publishers, 1944.
- Савицкая, Т. Е. «Интернет-мемы как феномен массовой культуры.» URL:
http://infoculture.rsl.ru/donArch/home/KVM_archive/articles/2013/03/2013-03_r_kvms3.pdf

- Середина, Е. В. «Лексические средства выражения личности автора в американской политической карикатуре.» *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Издательство «Грамота», N 8-2 (2013): 26.
- Сорокин, Ю. А., Тарасов Е. Ф. «Креолизованные тексты и их коммуникативная функция.» *Оптимизация речевого воздействия*. Москва, (1990): 180-181.
- Спешилова, А. Ю. *Плакат времен Второй мировой войны: жанровые разновидности, композиция, язык*: автореф. дис. канд. филол. наук, 2008. Москва.
- Spitzberg, Brian H. «Toward a Model of Meme Diffusion (M3D).» *Communication theory*, 24(3) (2014): 311-339.
- Черемська О. С., Масло О. В. «Лінгво-етнічні стереотипи української народної казки.» *Культура народів Причорномор'я: научний журнал*, № 211 (2011): 113–115.
- Шутов, Р. «Дегуманізація як інструмент інформаційної війни 2014.» URL: <https://ms.detector.media/profstandarti/post/574/2014-06-06-degumanizatsiya-yak-instrument-informatsiinoi-viini/>
-

Тетяна Іванченко – докторантка Технічного університету Дрездена, стипендіатка ГУД та Фонду Конрада Аденауера, журналістка. До наукової сфери інтересів належить вивчення «мови ворожнечі» (*hate speech*) у соціальних медіа, інтернет-меми та інтернет-комунікація.

Лл. 1. <http://www.vmir.su/76699-kartinki-pro-ukrainu-10.html>

Лл. 2. https://durdom.in.ua/uk/main/photo/photo_id/50549.phtml

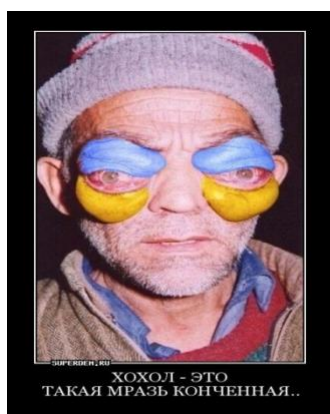
Лл. 3. <http://vvpmv.shpl.ru/images/167.jpg>

Лл. 4. <http://report.if.ua/rozvagy/10-zapovidej-molodym-divchatam-ukrayinskyj-gumor-1918-roku/>

Лл. 5. <https://demotivators.to/p/499255/use-katsape.htm>

Лл. 6. <http://superdem.ru/47221-hohol-eto-takaya-mraz-konchennaya.html>

Лл. 7. <http://www.poetryclub.com.ua/getpoem.php?id=613183>

Лл. 8. <http://zaebov.net/demotivatori/415-smeshnye-demotivatory-pro-hohlov-08112015.html>

Лл. 9.
<http://www.wikireality.ru/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA>

Лл. 10.

<http://www.wikireality.ru/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA>

НЕНАВИЖУ ФАШИЗМ!

ненавижу евреев, чурок,
прибалтов, грузин, хохлов,
свободы, инакомыслие, Запад, геев.

Лл. 11. https://pikabu.ru/story/fashizm_ne_proydet_2052670

Я ТЕБЯ, СУКА, НАУЧУ
РОДИНУ ЛЮБИТЬ!!!

Лл. 12. https://vasi.net/community/prikoly/2012/07/24/rashka_kvadratnyjj_vatnik.html

МОВНІ ІДЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ: РІДНА МОВА ТА АКТИВІЗМ РІДНОЇ МОВИ

Алла Недашківська, Едмонтон, Канада

Анотація. У науковому висліді пропонується аналіз мовної ситуації в українському соціумі після революції Майдану. Джерелами векторів розвитку української мови в сучасній Україні стали численні ідеологічно спрямовані онлайн-ресурси, присвячені мовним питанням. На основі опрацювання низки джерел та авторської методології авторка пропонує поділ мовних ідеологій на: I) ідеологію мови як національного та державного символу; II) ідеологію «демократичної» двомовності; III) ідеологію внутрішньої мовної різноманітності та багатомовності; IV) ідеологію рідної мови та активізму рідної мови. Наше дослідження зосереджується на аналізі ідеології рідної мови та активізму рідної мови. Ця ідеологічна тенденція обговорюється у категоріях мовного 'поштовху', мовного 'образу' та мовного 'омолодження'. Також у статті пропонуються актуальні підходи до розвитку мовної ситуації в Україні у майбутньому.

Вступ

Мовна ситуація в Україні продовжує бути бурхливою і залишається джерелом обговорень, дебатів і конфліктів, у яких українська та російська мови продовжують бути головними гравцями (хоча у дебати сьогодення також входять і мови меншин). Особливо після подій 2013-2014 років – Революції Гідності, а також після анексії Криму та в контексті війни з Росією, мовне питання повертається у публічний дискурс і простежуються цікаві тенденції щодо мовних ідеологій.

Під мовними ідеологіями розуміємо «конструкції реальності, які приймають різні форми та значення дискурсивних практик, і які додають до конструкції та реконструкції або трансформації відносин домінантності» (Fairclough 1992: 88) і також відносин контрасту, різноманітності або/та численності. Аналіз зосереджується на теорії мовних ідеологій, яка проблематизує свідоме ставлення людей до мови та дискурсу навколо мови, а також позиціонування людей щодо певних переконань, думок та оцінювань мовних форм і дискурсивних практик (Kroskrity 2000: 192).

Отже, мета пропонованого дослідження – проаналізувати дискурсивні практики в онлайн-мережах і також питання того, як ці практики продукують, репрезентують і пропагують певні мовні ідеології в онлайн-просторі.

Методологія

Тексти, які аналізуються, були зібрані здебільшого в листопаді 2016 р., з певними доповненнями до бази даних у 2017-2018 рр. у процесі роботи над більшим проєктом (детальний опис методології більшого проєкту див. Nedashkivska 2019). Тексти для аналізу вибрані з онлайн-мереж і присвячені мовним питанням, а також з онлайн-текстів, у яких мовні питання постають як теми обговорення та дискусій. До аналізу залучені тексти, які передають точку зору, перспективу, позицію чи зацікавлення певної спільноти, отже, ці тексти розглядаються як ідеологічні сайти чи ідеологічні простори. До таких ідеологічних текстів включені назви, гасла та ілюстративний текст з головної сторінки певної онлайн-спільноти, а також опис онлайн-спільноти чи проєкту. Дискусійні блоки з Facebook сторінок, разом з ілюстраціями, якщо стосуються мовного питання, також проаналізовані. Оскільки вивчаються і вербальні, і візуальні тексти, аналіз ґрунтується на мультимодальному підході, що дозволяє зосередити увагу саме на тому, як питання мов(и) та мовні проблеми акцентуються, репрезентуються та дискутуються вербально і візуально. Кожний аналізований текст ідентифікувався та класифікувався відповідно до акцентної теми. Вербальний аналіз зосереджувався на визначенні головного аргументу тексту. Візуальний аналіз за основу використовував теоретичний підхід граматики візуального аналізу (Kress and van Leeuwen 2001).

У процесі аналізу всі тексти класифікувалися у 152 теми. Після класифікації ці теми далі тематично групувалися. В базі даних ширшого проєкту в кінцевому підсумку вималювалися чотири напрямки, або чотири мовні ідеології:

- I) ідеологія мови як національного та державного символу (29 тем);
- II) ідеологія «демократичної» двомовності (8 тем);
- III) ідеологія внутрішньої мовної різноманітності та багатомовності (17 тем);
- IV) ідеологія рідної мови та активізму рідної мови (96 тем).

Оскільки темою цього дослідження є ідеологія рідної мови та активізму рідної мови, то лише коротко подаємо огляд інших трьох визначених мовних ідеологій (детальний аналіз у Nedashkivska 2019. Про мовні ідеології в Україні див. також Kulyk 2010, 1014a, 2014b, 2018 та Bilaniuk 2015, 2017a).

Короткий огляд мовних ідеологій

Ідеологія мови як національного та державного символу – це ідеологічна тенденція, у якій концепція ‘одна нація – одна основна мова’ постає як критичний компонент національної ідентичності. Ця ідеологія іконізує українську мову як єдину мову України, мову як серце української нації та одну мову як фундамент держави. Прикладами цієї мовної ідеології є: Facebook сторінки *Мова – серце нації*¹ та *Українська мова – код Української Нації*²:

Іл. 1. Ідеологія мови як національного та державного символу (із сайту *Мова – серце нації*).

У онлайн-просторі сайту *Мова – серце нації*, як представлено у прикладі 1, бачимо гасло «Мова має значення». Дискусії в цьому просторі навколо питання про те, що мова є основою української нації, про те, що українську потрібно захищати й зміцнювати як єдину державну мову України. *Українська мова – код Української Нації*

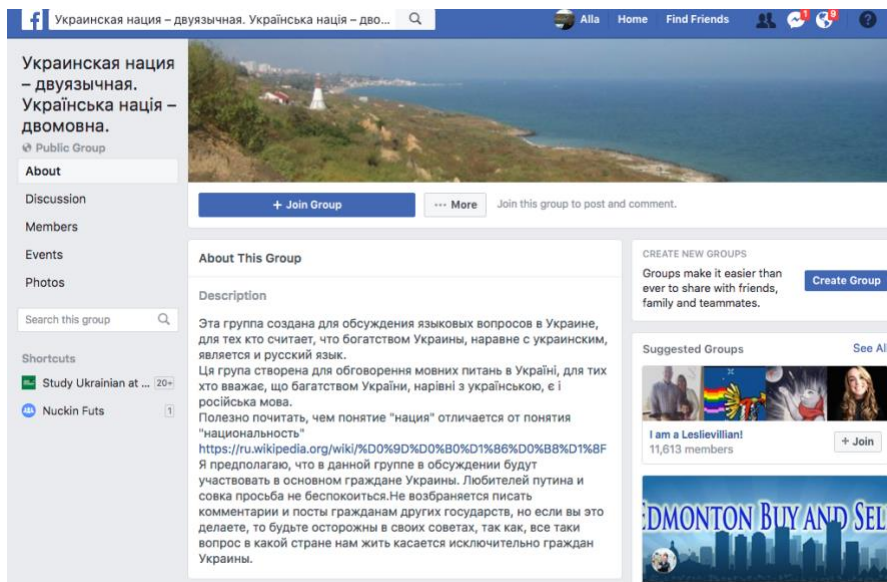
¹ Доступ 25 вересня 2018 [сторінка, яку використано в аналізі була створена у 2012 р.]. На стан 29 жовтня 2020 сторінка не відкривається. Подібна сторінка із емблемою із іл. 1: Мова – це код нації: <https://www.facebook.com/groups/394148334076653/about>

² Доступ 13 жовтня 2018: <https://www.facebook.com/groups/1013477292067876/about/> (сторінка створена у 2016 р.; 4,000+ учасників). Зауважте також, коли відомо, подається дата створення сторінки чи сайту, кількість тих, які стежать за сторінкою та/або кількість членів.

також створений на підтримку української мови, де знаходимо обговорення про те, що мова відіграє центральну роль у процесі національного будівництва. У самій назві цього сайту, зауважте, слова *Українська* і *Нація* подані з великої літери, хоча за правилами українського правопису цього не вимагається. Такий механічний візуальний елемент свідчить про те, що у цьому ідеологічному просторі роль, статус і саме поняття мови 'піднімаються' у приналежності до нації.

Зовсім іншою постає ідеологія «демократичної» двомовності. Ця ідеологічна тенденція представляє Україну як спадково двомовну націю, в якій і українська, і російська мови мають кожна своє відповідне місце. У цьому ідеологічному напрямку тексти представляють двомовність, яка націлена начебто на національну єдність. Прикладом є сайт «Украинская нация – двуязычная. Українська нація – двомовна»³, створений в Одесі, який пропагує двомовну Україну:

Іл. 2. Ідеологія «демократичної» двомовності (із сайту *Украинская нация – двуязычная. Українська нація – двомовна*).

Онлайн-простір з прикладу 2 представляє Україну як двомовну державу, у якій і українська, і російська мають своє належне місце – як бачимо з опису цього проекту, що подається обома мовами. Але аналіз дискусій у цьому просторі ілюструє те, що учасники спілкуються тут лише російською мовою і обговорюють статус і роль здебільшого російської мови в Україні. Отже, мовні практики цього простору не зовсім сходяться із

³ Доступ 16 жовтня 2018: <https://www.facebook.com/groups/964607810308733/> (77 учасників).

пропагованою ідеєю, і тому демократичність цієї ідеологічної тенденції ставиться під сумнів (про медія-кампанію, яка розпочалася у березні 2014 року, *Україна єдина – Єдина страна* (див. Nedashkivska 2015).

Третя ідеологічна тенденція, виявлена в аналізованих текстах, – це ідеологія внутрішньої мовної різноманітності та багатомовності. Практики, які репрезентують цю мовну ідеологію, демонструють грайливий підхід до мови та інновації, появу та творення неологізмів і також мовних вульгаризмів. Багато із цих мовних практик виникли під час Майдану (див. Bilaniuk 2017b). До того ж, широко розповсюджені практики свідомого використання суржику, який Біланюк називає бойовим суржиком (див. Bilaniuk 2017b: 354).

У аналізованому онлайн-просторі помітними стають мовні варіанти та діалекти, а також мови меншин. Наприклад, онлайн-анімація *Наша Файта*⁴ представляє різноманітність мовних варіантів і діалектів, які використовуються на Закарпатті: українська як основна мова, особливий закарпатський діалект, угорська, русинська та мова ромів, а також суржик і варіант української мови, яким говорять іноземці (тобто з акцентом).

Наступними прикладами є – *Двесті з Дмитрійом Пасульовим* (діалекти Закарпаття)⁵, *Наші без Раші* (Галицький варіант української)⁶, *Майкл Щур* (канадський діаспорний діалект української)⁷ та інші тексти, які ілюструють ідеологію внутрішньої мовної різноманітності та багатомовності в Україні.

Ідеологія рідної мови та активізму рідної мови

Ідеологія рідної мови та активізму рідної мови найбільш широко представлена в аналізованій базі даних. Цю ідеологічну течію можна описати як процес, у якому українська у додаток до образу національного символу України, також представляється та культивується як рідна мова всіх українців. Ця рідна мова також представлена як динамічна, актуальна, сучасна та своєчасна. Варто тут зауважити, що саме в Україні термін ‘рідна’ специфічний і не завжди означає перша мова, або мова спілкування, і про це вже писали інші науковці (Friedman 2016). Рідна мова – це мова, яка відповідає

⁴ Доступ 22 жовтня 2018: <https://www.youtube.com/user/KarMan2013?feature=watch>

⁵ Доступ 22 жовтня 2018: <https://www.youtube.com/watch?feature=youtu.be&v=09TiZR-QsM&app>

⁶ Доступ 16 жовтня 2018: <https://www.youtube.com/channel/UCGwARGVTJmetRpWEk2sIMYg>

⁷ Доступ 22 жовтня 2018: <https://www.facebook.com/michael.shchur.3>

етнічній приналежності особи, навіть якщо особа не володіє мовою, яку вона вважає за рідну.

Тексти, які репрезентують ідеологічну течію рідної мови та активізму рідної мови, численні і їх можна поділити у три провідні категорії. Ці категорії пропонуємо окреслити як: (I) Мовний ‘поштовх’; (II) Мовний ‘образ’; (III) Мовне ‘омолодження’.

Мовний ‘поштовх’

Ідеологічну тенденцію мовного ‘поштовху’ представляють тексти, які насамперед закликають до спілкування українською, представляють причини такого вибору, а також закликають до переходу російськомовного населення на українську мову. До цієї категорії належать також тексти, які представляють ініціативи навчання російськомовного населення української мови. До категорії ідеології мовного ‘поштовху’ можна додати тексти, які представляють українську мову як захисну зброю проти російської агресії.

Заклики до спілкування українською помітні на сайті *Я спілкуюся українською*⁸. Модератори прямо пишуть, що головна ціль цього сайту – це захист і збереження української мови. Лише українська мова дозволяється на цьому ідеологічному сайті. Тут учасники діляться своїми думками про розвиток мови в онлайн-просторі, у медіях, школах та інших громадських місцях. Отже, практики цього онлайн-простору чітко демонструють активізм рідної мови.

Тема вибору мови спостерігається у мовних практиках онлайн, як показує пряме запитання: «Козаче, а ти говориш українською?» у прикладі 3 нижче:

⁸ Доступ 25 вересня 2018: <https://www.facebook.com/groups/1453810038227000/about/> (47,810 учасників).

Іл. 3. Мовний ‘поштовх’: заклики до спілкування українською (із сайту *Я спілкуюся українською*).

У прикладі 3 запитання представлене у формі флірту: погляд дівчини, або візуальний текст, передає це. Отже, і повідомлення, і візуальний текст пропагують і заохочують спілкування українською. Дискусія після цього візуального тексту продовжується про мовні питання і підкреслює українську як рідну мову, яку кожний українець повинен знати, цінувати і берегти.

Також у аналізованих текстах часто вираховуються причини спілкування саме українською мовою. Наступний приклад 4 вдало підсумовує такі причини, які пропагуються і поділяються у цій онлайн-громаді:

Лл. 4. Мовний 'поштовх': причини спілкування українською (із сайту *Я спілкуюся українською*).

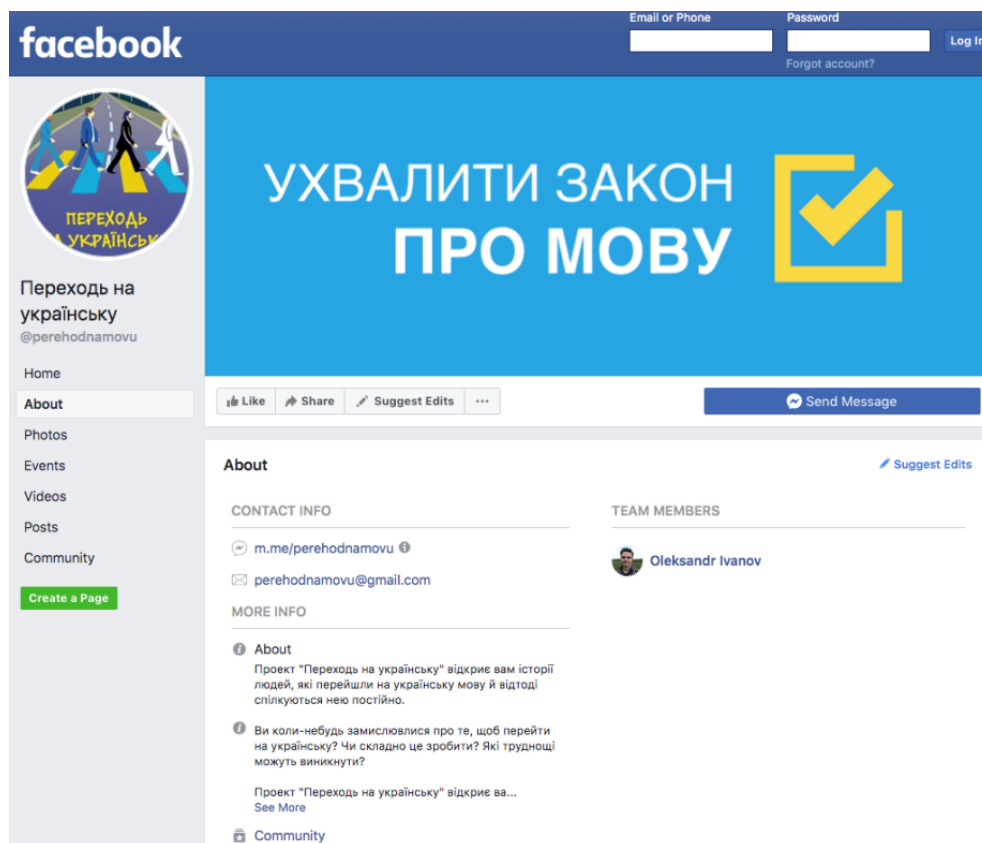
У тексті прикладу 4 бачимо безліч причин, чому потрібно розмовляти українською. Прикладів, подібних до 4, чимало в аналізованій базі даних.

Сайт *Переходь на українську*⁹ представляє заклики до зміни мовних практик, які спрямовані на російськомовне населення України, а саме на те, щоб російськомовні українці переходили на свою рідну, українську. Ця група виникла із соціальної ініціативи, яка почалася 2016¹⁰. І вербальний, і візуальний тексти підкреслюють основні практики цього онлайн-простору:

⁹ Доступ 17 жовтня 2018: https://www.facebook.com/pg/perehodnamovu/about/?ref=page_internal

¹⁰ Доступ 5 травня 2018: <http://movomarafon.in.ua/about-us/>

Лл. 5. Мовний ‘поштовх’: перехід на українську (із сайту *Переходь на українську*).

У прикладі 5 візуальний текст у аватарі сторінки показує пішохідний перехід у жовто-блакитних кольорах. Вербальний текст, тобто пости членів цього простору, представляють обговорення української мови та її статус у суспільстві, а також історії тих, хто перейшов у своїх щоденних практиках на українську. У одній дискусії подається також заклик до української армії перейти на українську.

Подібні заклики переходу з російської на українську мову знаходимо і на інших сайтах бази даних. Це, наприклад, сторінка *Українська мова для всіх*, сайт, на якому подаються, наприклад, такі заклики: «Переконаю і переможу – це ті два слова, котрі НЕМОЖЛИВО вимовити РОСІЙСЬКОЮ мовою. Говоріть УКРАЇНСЬКОЮ!»¹¹. Як бачимо, такі онлайн-платформи є яскравими прикладами мовного ‘поштовху’, на майданчиках яких пропагується ідеологія рідної мови та ідеологія активізму рідної мови.

¹¹ Доступ 29 жовтня 2018:

<https://www.facebook.com/babaandkit/photos/a.451544164890400/2106081679436632/?type=3&theater&ifg=1>

До мовного ‘поштовху’ також можна зарахувати практики, коли українська представлена як захисна зброя проти російської агресії. Це видно на сайті всеукраїнської асоціації *Рух захисту української мови*¹²:

Іл. 6. Мовний ‘поштовх’: перехід на українську і мова як захисна зброя (із сайту *Рух захисту української мови*).

У тексті прикладу 6 бачимо заклик до переходу на українську, на державну мову української нації. Як додаток до такого образу, приклад 6 демонструє також наголос на тому, що українська мова – це зброя української нації у війні з Росією.

Зауважмо, що існує багато ініціатив через цілу Україну для тих, що хочуть вивчити українську та перейти на українську у своїх мовних практиках. Одна така ініціатива – це *спільнокошт на підтримку безкоштовного вивчення мови*¹³. Цей рух зібрав понад вісімдесят волонтерів і, як зазначено у цьому онлайн-просторі, курси мови тепер викладаються у понад двадцяти містах. За останні чотири роки 2,100 осіб закінчили онлайн-курси.

Цікавим прикладом є звертання учасниці із Запоріжжя, яка закінчила однорічний курс: «Коли я звернуся до тебе рідною мовою – відповідай мені, посміхнись, підтримай

¹² Доступ 22 жовтня 2018: https://www.facebook.com/pg/zahystukrmovy/about/?ref=page_internal (сторінка створена у 2016 р.).

¹³ Доступ 25 вересня 2018: <https://bigggidea.com/project/volonterskij-ruh-bezkoshtovni-kursi-ukranksko-movi/>. Ідея з’явилася 2012, але курси розпочалися 2013. Фундатори зазначають, що попит особливо зріс в останні роки, а саме – після початку війни з Росією.

мене. Давай створимо таке тепле мовне середовище у Запоріжжі, щоб з усієї країни до нас їхали люди за цим мовним теплом»¹⁴. У цьому прикладі, як і в інших подібних текстах, українська репрезентується як рідна мова, незалежно від першої мови, і підкреслюється як щось тепле, рідне і близьке до серця.

Цікаво теж, що одне з гасел цього проєкту підкреслює силу української мови та представляє українську як захисну зброю: «Коли я говорю УКРАЇНСЬКОЮ, з Кремля цегла падає». У цьому гаслі зауважте написання великими літерами УКРАЇНСЬКОЮ – візуальний текст, яким підкреслюється важливість і значущість мови для України, а також у війні з Росією.

Інші приклади подібних ініціатив, які демонструють ідеологію мовного ‘поштовху’, – це онлайн-простори *Є мова*¹⁵, *Учим украинский*¹⁶ та *Мовна безпека*¹⁷, серед інших подібних ініціатив.

Як бачимо, приклади мовного ‘поштовху’, представлені вище, ілюструють ідеологію активізму рідної мови як підтримку українізації України, в якій рідна мова кожного повинна бути українська, навіть якщо цією мовою не всі спілкуються. В аналізованих онлайн-просторах також наголошується на тому, що українізація і щоденний побут української в Україні необхідні у протистоянні російській агресії.

Мовний ‘образ’

Коли йдеться про мовний ‘образ’, то аналіз показує такі характеристики української мови: мова нашого народу; жива, жвава, сучасна, актуальна і весела мова; мова, яка покращує і прикрашає життя; мова, яка надихає і зміцнює; мелодійна і чарівна мова; але також і мова, яка відмінна від російської.

Одним прикладом є група Facebook-спільноти *Українська мова – жива мова мого народу*¹⁸. У цій спільноті українська окреслюється як динамічна та актуальна мова, яка пропагується, популяризується і через яку можна навчитися багато про історію, традиції та культуру України. Позитивне обличчя української як сучасної та модної мови

¹⁴ Доступ 27 вересня 2018: <https://biggggidea.com/project/volonterskij-ruh-bezkoshtovni-kursi-ukranksko-movi/blog/1388/>

¹⁵ Доступ 27 вересня 2018: <http://emova.language-ua.online/>

¹⁶ Доступ 27 вересня 2018: https://www.facebook.com/pg/studyukrainianlang/posts/?ref=page_internal (сторінка створена у 2015 р.; 146 вподобали і 169 стежать).

¹⁷ Доступ 27 вересня 2018: <https://www.facebook.com/groups/1857453157856494/> (317 учасників, закрита група).

¹⁸ Доступ 27 вересня 2018: <https://www.facebook.com/groups/1173297849445774/> (6,281 учасників, сторінка створена у 2017 р.).

створює також онлайн-ресурс *Словопис*¹⁹, який намагається донести питання мови до суспільства. Гасла, які ми тут бачимо, такі: «Українська – сучасно і своєчасно», «Збагати себе українською!». Обидва тексти чітко наголошують на тому, що українська як рідна мова збагатить будь-кого, незалежно від першої мови. Третє гасло із цього ж сайту «Читати – це насолода! А читати українською – ще більша!», знову таки, підносить образ української мови до вищих щаблів.

У спільноті *Словопису* також простежуються теми того, що українська прикрасить життя тих, хто нею користується, як у прикладі 7:

Іл. 7. Мовний ‘образ’: українська прикрашає життя (із сайту *Словопис*).

Часто в аналізованих текстах з’являється тема відмінності української мови від російської. Приклади нижче:

¹⁹ Доступ 1 жовтня 2018:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=417823015246182&set=g.1453810038227000&type=1&theater&ifg=1>

Іл. 8. Мовний ‘образ’: українська відмінна від російської, а російська – мова ворога (із сайту *Я спілкуюся українською*)²⁰.

Іл. 9. Мовний ‘образ’: українська відмінна від російської (із сайту *Я спілкуюся українською*)²¹.

²⁰ Доступ 15 травня 2018:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1655398194521740&set=g.1453810038227000&type=1&theater&ig=1>

²¹ Доступ 15 травня 2018:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=696197117251304&set=g.1453810038227000&type=1&theater&ig=1>

Іл. 10. Мовний ‘образ’: українська відмінна від російської (із сайту *Говоримо українською правильно*)²².

Смішні картинки, які раз і назавжди викориняють русизми з вашої мови

#11

Сковородá

Філософ

Патéльня

Посуд

Значення!

Мова культура © 2011

#12

На прóтязі

У місці, де є протяз

Прóтягом

Впродовж певного відрізка часу

Простір і час!

Мова культура © 2011

У прикладі 8 чітко розмежовуються українське «сир» і російське «творог». Цікавим є також те, що, окрім порівняння української та російської, у цьому тексті ще підкреслюється, що російська – це мова ворога. Отже, текст у прикладі 8 – це відверте розмежування та віддалення української мови від російської.

Приклад 9 є ще одним порівнянням двох мов, а також представлення українського вислову «тряся» як більш відповідного і кращого, ніж варіант російського «блін» як неправильного, і взагалі вульгарного.

Приклади відмінностей між українською та російською також помітні в іл. 10. Тут порівняння підкреслює, наскільки важливо використовувати правильні українські

²² Доступ 20 серпня 2019: <https://www.facebook.com/pg/Говоримо-українською-правильно-1894571887522846/posts/>

відповідники певним реаліям щодення. Адже усталені русизми, які побутують у мовленні українців, або неправильно передають значення певної реалії, або викликають кумедний ефект, як ілюструє приклад 10.

Отже, як бачимо із запропонованих прикладів, аналізовані тексти окреслюють позитивний образ української мови – мови, яка збагачує, прикрашає, але також мови, яка відмінна і далека від російської.

Мовне ‘омолодження’

До категорії мовне ‘омолодження’ зараховуємо тексти, спрямовані на реставрацію мови та її оновлення чи омолодження. Сюди також належать і практики мовної творчості на мовних майданчиках і практики мовного спільнокошту.

Реставрація та відновлення мови помітні у проєкті *Чиста мова*²³, що засвідчує сама назва онлайн-ресурсу. Мета цієї спільноти – «пам’ятати свою мову і додавати до її багатства». Знаходимо тут і цитату Вольтера: «Чужу мову можна вивчити за шість років, а свою треба вчити все життя», яка також пов’язана з мовним ‘поштовхом’, оскільки наголошує потребу постійного вивчення рідної мови.

Два проєкти – *Мислово*²⁴ і *Словотвір*²⁵ – є відповіддю молоді на брак мовного планування в Україні. А саме – ці мовні практики мовного майданчика чи мовного спільнокошту заохочують усіх, хто не тримається осторонь мовного питання, надсилати свої рекомендації слів і виразів, які повинні бути введені у словник української мови. Такі практики мовних майданчиків спрямовані на відновлення мови та омолодження мови.

Цікавим проєктом, у якому видно всі три тенденції, мовний ‘поштовх’, мовний ‘образ’ та мовне ‘омолодження’, є *Мова – ДНК нації*. Сама назва цього онлайн-ресурсу свідчить про визначальну роль мови в організмі нації. *Мова – ДНК нації* – це освітній проєкт, про який самі ініціатори кажуть:

«Мова – ДНК нації» – це:

- освітній проєкт для тих, хто хоче вдосконалити свої знання української мови;
- спроба трьох небайдужих людей поділитися закоханістю в рідну мову;

²³ Доступ 22 жовтня 2018: <https://www.facebook.com/chystamova/> (сторінка створена у 2016 р.; 52,318 стежать).

²⁴ Доступ 22 жовтня 2018: <https://slovotvir.org.ua/> (сторінка створена у 2013 р.; 171 стежать).

²⁵ Доступ 24 листопада 2016: <https://slovotvir.org.ua/about>

– мрія про те, що колись в Україні буде модно знати кілька мов, а говорити українською²⁶.

Отже, бачимо поштовх до вивчення, заохочення до вдосконалення та покращення знання української мови. Мовне ‘образ’ видно у цьому проєкті через репрезентування мови як сучасної і живої (веселий герой Лепетун цього проєкту додає до такого мовного ‘образу’). А мовне ‘омолодження’ можна простежити через заклики позбутися непотрібних запозичених форм, русизмів і суржику з української мови.

Загалом, як простежується в аналізованих текстах, практики ідеології рідної мови та активізму рідної мовної є різноманітні. Численні спільноти закликають українців до спілкування українською в Україні і у фізичному, і в онлайн-просторі. Такі спільноти також представляють причини того, чому варто і потрібно спілкуватися українською і закликають до переходу російськомовних українців на українську. Ці тенденції мовного ‘поштовху’ також підсилені конструюванням української мови як захисної зброї у війні з Росією. Активізм рідної мови також видно у дискурсі, де представляється та твориться певний образ української мови. А саме – українська вимальовується як мова українського народу, мова жива, жвава, весела, унікальна і, важливо, відмінна від російської. Також є численні тексти, які демонструють тенденції, що спрямовані на омолодження мови. У таких практиках помітні заклики до певної «чистки» мови від непотрібних запозичень і змішаних форм, а також до поновлення мови через свої, рідні, українські джерела шляхом мовних майданчиків та спільнокоштів.

Дискусія та підсумки

Пропонований аналіз представив мовні ідеології, які творяться та побутують в Україні сьогодні. Як частину більшого проєкту, було визначено чотири головні мовні ідеології, помітні в онлайн-просторі: I) ідеологія мови як національного та державного символу; II) ідеологія «демократичної» двомовності; III) ідеологія внутрішньої мовної різноманітності та багатомовності; IV) ідеологія рідної мови та активізму рідної мови.

Не виключені інші ідеологічні тенденції, і було б цікаво дослідити те, які ідеології не представлені в аналізованому контексті. У пропонованому дослідженні увага була зосереджена на мовній ідеології рідної мови та активізму рідної мови. Ця ідеологічна тенденція обговорювалася у трьох категоріях: як мовний ‘поштовх’, мовний ‘образ’ та мовне ‘омолодження’.

²⁶ Доступ 1 жовтня 2018: <https://ukr-mova.in.ua/about>

Важливо зазначити також те, що мовні рухи та тенденції, про які писалося вище, можна розглядати як активну кампанію мовних інновацій і змін в сучасній українській мові та мовних практиках. Але ці практики не йдуть від уряду, не йдуть від ініціатив мовного планування на державному рівні. Мовні рухи та мовні практики в онлайн-просторі – це ідеологічні локації, які культивують певні зміни у статусі чи образі мови та її ролі в суспільстві. Онлайн-медіа можна вважати попереду цих змін у мовних практиках і мовних ідеологіях.

У підсумку слід наголосити на тому, що мовні ідеології в Україні багатогранні. Важливо також те, що мовні ідеології ніколи не обмежуються лише мовою. Мовні ідеології, попри інші речі, це також сила та легітимність сили, створення соціальних відносин однаковості чи різності, а також конструювання культурних стереотипів про носіїв мови та соціальні групи (Spitulnik 1998: 164). А Україна залишається у стані політичної нестабільності, війни та посеред соціальних змін і реформ. Отже, будемо стежити далі за розвитком подій на арені мовних ідеологій.

ЛІТЕРАТУРА

- Bilaniuk, L. «Discourses of Language in the Zones of Conflict: Ideologies of Language in Wartime.» Conference paper, *ASEEES conference*, Philadelphia, Nov. 20, 2015.
- Bilaniuk, L. «Ideologies of Language in Wartime.» O. Bertelsen (ed), *Revolution and War in Contemporary Ukraine*, Stuttgart, Germany: ibidem-Verlag Press, (2017a): 139-60.
- Bilaniuk, L. «Purism and Pluralism: Language Use Trends in Popular Culture in Ukraine since Independence.» M. S. Flier and A. Graziosi (eds), *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective*, Cambridge MA: Harvard Papers in Ukrainian Studies, (2017b): 343-63.
- Fairclough, N. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press, 1992.
- Friedman, D. A. «Our Language: (Re)Imagining Communities in Ukrainian Language Classrooms.» *Journal of Language, Identity & Education*, 15 (3), (2016): 165-79.
- Kress, G., and van Leeuwen, T. *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*. London: Arnold, 2001.
- Kroskirty, P. V. «Language Ideologies – Evolving Perspectives.» J-O. Ostman, J. Verschueren and Ju. Jaspers (eds) *Society and Language Use*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Compan, (2000): 192-205.

- Kulyk, V. «Between the ‘Self’ and the ‘Other’: Representations of Ukraine’s Russian-speakers in Social Media Discourse.» *Language, Identity and Ideology in Ukrainian Media. Special Issues of East/West: Journal of Ukrainian Studies*, V (2), (2018): 65-88.
- Kulyk, V. *Дискурс українських медій: Ідентичності, ідеології, владні стосунки*. Київ: Критика, 2010.
- Kulyk, V. «Ukrainian Nationalism Since the Outbreak of Euromaidan.» *Ab Imperio*, (2014a): 94-122.
- Kulyk, V. «What is Russian in Ukraine?» Ryazanova-Clarke, L. (ed), *The Russian Language Outside the Nation*, Edinburgh: Edinburgh University Press (2014b): 117-40.
- Nedashkivska, A. «Language Ideologies in Ukraine following the Maidan Revolution.» N. Knoblock (ed), *Discourses of the Ukrainian Crisis*. Bloomsbury Academic Press (2019): 157-76.
- Nedashkivska, A. «Ukraine is United’ Campaign: Public Discourse on Languages in Ukraine at a Time of Political Turmoil.» *Zeitschrift fur Slawistik* 60 (2), (2015): 294-311.
- Spitulnik, D. «Mediating Unity and Diversity: The Production of Language Ideologies in Zambian Broadcasting.» B. Schieffelin, K. Woolard, and P. Kroskrity (eds), *Language Ideologies: Practice and Theory*, New York: Oxford University Press (1998): 163-88.
-

Алла Недашківська – професор слов’янського прикладного мовознавства відділу сучасних мов та культурології Альбертського університету. Сфера наукових зацікавлень – слов’янське мовознавство, дискурсивні студії, мова політики та медій, мовні ідеології. Активно працює над питаннями мовної педагогіки та викладання і вивчення мови як іноземної, української зокрема. Авторка низки мовних підручників.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС 2019 р.: СТАРЕ ЗНОВ НОВЕ

Андрій Горняткевич, Едмонтон, Канада

Анотація. У науковій розвідці представлений ґрунтовний аналіз суттєвих змін українського правопису згідно чинного законодавства України (найновішого видання українського правопису від 22 травня 2019 року), а саме: введення до державного обігу нового українського правопису, суттєвих однозначних і двояких змін у ключових аспектах сучасного правописання українською. На основі порівняльного аналізу із чинними та історично зафіксованими змінами українського правопису автор намагається окреслити спільні та відмінні риси норм сучасного українського правопису з відомим Харківським правописом 1928 року, який і на той час, і сьогодні вважається компромісним, бо подає правила відмінювання й дієвідміни на основі форм, уживаних у Центральній Україні (передусім київсько-полтавські говори), а написання засвоєнь із чужих мов часто за формами, прийнятими у західноукраїнських землях. Відтак, висновки, проведені у дослідженні, дозволяють стверджувати, що, коли йдеться про відмінювання іменників, хоч як паралельні у новому українському правописі, допускаються закінчення з Українського правопису 1929 р. *Старе стало новим.*

Після довгих дискусій і науковців, і громадськості, 22 травня 2019 р. Кабінет Міністрів України схвалив найновіше видання «Українського правопису»¹, 3 червня Верховна Рада України узаконила його, де введено важливі зміни до попередніх видань. Заки приступити до цих змін, треба розглянути, хоч коротко, розвиток правопису української мови.

Пригадаймо, що 1928 р. у Харкові (тодішньої столиці УСРР) працювала правописна комісія, до якої входили вчені і з Радянської України, і з Галичини й Закарпаття. Опрацьований ними правопис² був більшим, ніж звичайно буває в таких працях, бо, крім суто правописних правил, він подавав і такі граматичні правила, як відмінювання іменників, прикметників, займенників і числівників та правила дієвідміни.

¹ <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>

² У.С.Р.Р. Народній Комісаріят Освіти, *Український правопис*, Видання перше. ([Харків:] Державне Видавництво України, 1929). Далі *УП 1929*.

Крім того, в ньому подано, як передавати засвоєння з чужих мов (правила транслітерації). Був це компромісний правопис, бо подавав правила відмінювання й дієвідміни на основі форм, уживаних у Центральній Україні (передусім київсько-полтавські говори), а написання засвоєнь із чужих мов часто за формами, прийнятими у західноукраїнських землях.

Розгляньмо деякі іменникові форми цього правопису. Відмінювання іменників жіночого й середнього роду не викликають особливих труднощів, але не так з іменниками чоловічого роду. Через злиття в одну відміну іменників давніх –о- й –и-основ, у родовому відмінку однини деякі приймають флексію **-а (-я)**, а інші флексію **-у (-ю)**. У цьому виданні правопису подано, що флексію **-а (-я)** приймають іменники, коли вони означають «точно оформлені предмети, або взагалі точно визначені в розмірі й формі речі й поняття, як напр., *живі істоти <...> предмети <...> певні міри <...>*»³. Флексію **-у (-ю)** мають іменники, коли вони означають «поняття гуртові, масові або абстрактні, як-от *родові збірні*: ті що означають *одноманітну масу, середовище <...>, безформні явища природи <...>, чинність, вражіння, душевний стан <...>* взагалі поняття *розумові*, в тім числі *установи, особливо чужомовного походження <...>*»⁴. Врешті, правопис застерігає, що «підвести геть усі іменники чоловічого роду під норми щодо **-а (-я)** чи **-у (-ю)** в родовому відм. однини неможливо»⁵. І далі, «Так само від іменників – назв місцевостей, країв, річок, міст тощо родовий однини вживається то з **-у, -ю** (далеко частіше), то з **-а, -я**»⁶. Звернім увагу на подані приклади: *Берліну, Лондону, Парижу, Риму, Нью-Йорку, Херсону <...>*, але *Харкова, Чернігова, Києва* (міста на **-ів** тільки так), *Остра, Кам'яця, Перемишля, Житомира, Відня*.

Придивімося до родового відмінку однини іменників середнього роду четвертої відміни, де приймається флексія **-и**, отже *теляти* «і слово *імени*»⁷. Так само в родовому відмінку іменників жіночого роду на **-ть** за другим приголосним уживається флексія **-и**: *від радості*. «Також винятково: *до осені, без соли, крові, любови, Русі*»⁸.

З погляду найновішого видання «Українського правопису» (2019 р.) варто застановитися, як правопис 1929 р. розглядає написання засвоєнь із чужих, зокрема неслов'янських мов. Дзвінкий задньоязиковий проривний приголосний [g] передається

³ УП 1929: 33-34 (§ 25.1.6)

⁴ УП 1929: 34 (§ 25.2)

⁵ УП 1929: 34 (§ 25.3)

⁶ УП 1929: 34-35 (§ 25.3)

⁷ УП 1929: 35 (§ 25.4.в)

⁸ УП 1929: 35 (§ 25.4.6)

українською буквою **г**, а зазначено, що чуже **h** передається українським **г**⁹. Літера **l** в запозиченнях із західноєвропейських мов передається українським м'яким **ль** (**ля**, **льо**, **лю**), але англійське **l** завжди тверде. Отже, *Калябрія, целюльоза*, але *Чарлз, Вілсон, Фултон*¹⁰. Грецьке **θ** передається українським **т**, напр. *етер, міт, Атени*, але бувають винятки *Федір (рідше Хведір), Тимофій, Афон (рідше Атон), Хома*¹¹. У чужих словах приголосні не подвоюються – *апарат, сума, територія*, але лиш у деяких словах зберігається подвоєння – *Шіллер, Страделла, Шеффілд*¹².

У давніх запозиченнях грецьке **η** передається буквою **и** – *митрополит, Дмитро*, але в засвоєннях через Захід буквою **е** – *етер, магнет, хемія*¹³. Початкове **ε** зберігається – *Европа, Ефрат, Еспанія*, але в давніх запозиченнях з грецької (**αι**, **εϋ**) Євген, Єгипет¹⁴. Німецькі й голяндські дифтонги передаються як **ай** (не **ей**) – *Айхенвальд, Гайне, Фан Дайк*¹⁵.

Уже сказано, так званий «харківський» правопис був компромісний і мало кого влаштовував. Коли настали важкі 1930-ті роки й ліквідовано українізацію попереднього десятиліття, цей правопис засуджено в УСРР як націоналістичний і з української абетки вилучено букву **г**, а також поступово введено зміни, спрощення правил, щоб насправді зменшити різницю між українською й російською мовами. Цей процес завершено в правописі, виданому 1946 р.¹⁶

У ньому переосмислено систему відмін іменників на першу – давні **-а-** основи, другу – давні **-о-** й **-и-** основи, третю – давні **-і-** та **-ег-** основи і четверту – давні **-ен-** і **-ент-** основи. У другій відміні детальніше опрацьовано, які іменники чоловічого роду приймають флексію **-а (-я)**, а котрі **-у (-ю)**, але тут усі назви населених пунктів приймають флексію **-а (-я)**¹⁷. (1960 р. передбачено виняток для топонімів типу *Зеленого Гаю*.) У третій відміні в родовому однини скрізь уживається тільки флексія **-і**¹⁸, а в четвертій відміні іменники **-ен-** групи приймають флексію **-і**, а в **-ат-** групі даліше таки

⁹ УП 1929: 64 (§ 55)

¹⁰ УП 1929: 63 (§ 54)

¹¹ УП 1929: 64 (§ 57)

¹² УП 1929: 65 (§ 61)

¹³ УП 1929: 67 (§ 64)

¹⁴ УП 1929: 68 (§ 65)

¹⁵ УП 1929: 69 (§ 65)

¹⁶ Народний комісаріат освіти УРСР, *Український правопис*. (Київ: Українське державне видавництво, 1946). Далі УП 1946.

¹⁷ УП 1929: 67-70 (§ 47)

¹⁸ УП 1929: 77 (§ 59.1)

флексія **-и**¹⁹. Його перевидано 1960 р.,²⁰ з деякими не надто вагомими змінами, з тим, що цитати Сталіна замінено цитатою Хрущова.

Коли в «харківському» правописі 1929 р. нічого не сказано про вживання великої букви, це унормовано 1946 р.²¹

Суттєва зміна прийнята 1990 р. з появою т.зв. третього видання²², де в абетці відновлено букву **г**, а м'який знак **ь** переставлено перед буквою **ю**. Найцікавіші зміни були у виборі прикладів з літератури, де з'явилися прізвища раніш проскрибованих авторів, та у відмінах іменників і дієвідміні ніяких суттєвих змін не введено. Оскільки відновлено букву **г**, подано приклади, де її вживати в українських словах і дозволено вимовляти слова іншомовного походження, що раніше вимовлялися як **г**, а тепер також із **г**. «Отже, правильною є вимова: *Гданськ і Гданськ, Гренландія й Гренландія [...]*»²³. У третій частині «Правопис слів іншомовного походження» виразно сказано, що «**Г** і **г** звичайно передаються літерою **г**: <...> *гвардія, гектар, Гвінея, Гавана*»²⁴. У подальших виданнях «Українського правопису» (4-те, 1993; 5-те, 1996; 2007) суттєвих змін не зроблено. Правда, деякі спроби зроблено у проєкті найновішої редакції «Українського правопису» з 1999 р.²⁵, що з'явилася мікротиражем усього ста примірників, запропоновано вагомі зміни у відмінюванні іменників, але цей проєкт так і залишився проєктом і не був прийнятий.

2018 року в електронному форматі робоча група Української національної комісії з питань правопису видала проєкт «Українського правопису» для обговорення, у якому запропоновано деякі вагомі зміни. Після обговорення спеціалістами і, можна припустити, широкою зацікавленою громадськістю, 2019 року з'явилося, знову електронним форматом, найновіше видання «Українського правопису»²⁶. Рівночасно Інститут української мови ім. О.О. Потебні НАНУ видав «Стислий огляд основних змін у новій редакції «Українського правопису» 2019», де подані (1) зміни без варіантів і (2) варіантні доповнення до чинної норми.

¹⁹ УП 1929: 79 (§ 62.2)

²⁰ УП 1946

²¹ УП 1946: 45-54 (§ 26-28)

²² Академія наук Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, *Український правопис*. 3-тє видання, виправлене й доповнене (Київ: Наукова думка, 1990). УП 1990

²³ УП 1990: 20 (§ 15)

²⁴ УП 1990: 103 (§ 87)

²⁵ Національна академія наук України, Інститут української мови, *Український правопис (проєкт найновішої редакції)*. Київ: Наукова думка, 1999.

²⁶ <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya%05062019-onovl-pravo.pdf>. Далі УП 2019

У безваріантній категорії: тепер пишемо *проект, проєкція*, коли вже писалося *ін'єкція, траєкторія, об'єкт* та інші слова з латинським коренем *-ject-*. Де раніше обов'язувало написання типу *фойє*, тепер букви **й** не пишемо перед йотованою, отже *фоє, Гоя, Савоя, Феєрбах*²⁷. УП 1929 передбачав подвоєні приголосні в прізвищах, де в латиниці виступає **ck** або **kk**, тепер пишемо *Дікенс, Текерей, Бекі*.

Так само іменник *священник* тепер писатимемо з двома **н**, аналогічно до *баштанник, письменник* і подібні²⁸.

У раніших виданнях *Українського правопису* було правило, що у звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, форму кличного відмінка має тільки загальна назва, а прізвище завжди виступає у формі називного відмінка: *друже Максименко, товаришу Гончар*²⁹, тепер і прізвище має бути у кличному відмінку: *друже Максименку, пане Ковалю*³⁰.

Усунено написання через дефіс перших компонентів слів, як **віце-, екс-, контр-, лейб-, обер-, унтер-, штабс-; максі-, міді-, міні-, преміум-** і багато інших³¹.

Невідмінюваний числівник **пів** зі значенням «половина» з наступним іменником – загальною та власною назвою у формі родового відмінка однини пишемо окремо – *пів аркуша, пів години, пів острова*, але якщо **пів** з наступним іменником у формі називного відмінка становить єдине поняття й не виражає значення половини, то пишемо їх разом – *південь, півмісяць, півострів*³².

У російських прізвищах на **-ой** пишемо тепер **-ий**, отже *Донський, Трубецький*, але залишається *Толстой*³³.

Хоч за традицією деякі засвоєння з німецької мови, де виступає дифтонг **є**, далі пишемо **ей**: *крейцер, Гейне* чи *Швейцарія*, тепер передаємо його через **ай (яй)**. Так само дифтонг **ѐ(äu)** передається через **ой**: *Айзенах, Бляйбтрой; фройляйн, Нойбауер*³⁴.

Приступім до випадків, де допустиме варіантне написання.

²⁷ УП 2019: 126 (§ 126)

²⁸ УП 2019: 23 (§ 29.1.3)

²⁹ УП 2007: 90 (§ 53.4.прим.3)

³⁰ УП 2019: 96 (§ 87.4.прим.3)

³¹ УП 2019: 126 (§128)

³² УП 2019: 37 (§ 36.5.прим.)

³³ УП 2019: 145-6 (§ 144.10 і 11)

³⁴ УП 2019: 131 (§ 136)

Вагомим нововведенням є визнання, що на початку слова звичайно пишемо **і**, але деякі слова мають варіанти з голосним **и**: *ірій* і *ирій*, *ірод* і *ирод* (дуже жорстока людина)³⁵. Це саме стосується власних назв, що походять із чужих мов.

Правописна варіантність допускається у написанні слів іншомовного походження зі звуком [g], отже тепер можна писати *Вергілій* і *Вергілій*, *Гегель* і *Гетель*, *Гулівер* і *Гулівер*³⁶.

У словах з грецької мови з **αυ** латинської з **а** можна писати **ау** (як до тепер) або **ав**: *аудієнція* і *авдієнція*, *лауреат* і *лавреат*³⁷. Так само засвоєння з грецьким **θ** можна писати з **ф** або **т** – *анафема* і *анатема*, *Афіни* і *Атени*, *міф* і *міт*³⁸.

Можливо, найцікавіші варіантні форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду. Тут уведено деякі уточнення, а чітко визначено, котрі топоніми населених пунктів приймають флексію **-а (-я)**. Цю флексію, як і раніш, приймають топоніми із суфіксами **-ськ-**, **цьк-**, **-ець-**, елементами **-бург-**, **-град-** (**-город-**), **-піль-** (**-поль-**), **-мир-**, **-слав-** <...>, а також із суфіксами присвійності **-ів-** (**-їв-**), **-ев-** (**-єв-**), **-ов-**, **-ин-** (**-ін-**), **-ач-**, **-ич-**³⁹. Усі інші топоніми населених пунктів приймають флексію **-у (-ю)**⁴⁰. Але ці іменники можуть мати варіантне закінчення **-а(-я)**⁴¹.

У третій відміні справу родового однини поставлено двозначно. Хоч подано флексію **-і**, але «Іменники на -ть після приголосного, а також слова *кров*, *любов*, *осінь*, *сінь*, *Русь*, *Білорусь* у родовому відмінку однини можуть набувати як варіант закінчення **-и**: *гідности*, *незалежности*, <...> *хоробрости*, *крови*, *любви*, *осени*, *соли*, *Руси*, *Білоруси*⁴².

Ще більш двозначно представлено це питання у четвертій відміні. У самому розділі написано: «У родовому відмінку однини вживаємо форми на **-ят-и** (після шип'ячого **-ат-и**) та **-ен-і**: *галченяти*, <...> *імені (ім'я)*, *племені (плем'я)* <...>»⁴³, але раніше, де подано загальний поділ іменників відмінками, у четвертій подано, що мають два зразки відмінювання, із суфіксом **-ен-** у родовому, місцевому, давальному й орудному

³⁵ УП 2019: 6 (§ 2)

³⁶ УП 2019: 124-5 (§ 122.3)

³⁷ УП 2019: 129-130 (§ 131)

³⁸ УП 2019: 125 (М 123)

³⁹ УП 2019: 89 (§ 82.2.1.1.2.к)

⁴⁰ УП 2019: 91 (§ 82.2.1.2.6)

⁴¹ УП 2019: 91 (§ 82.2.1.2.6 примітка)

⁴² УП 2019: 100 (§ 95.1)

⁴³ УП 2019: 102 (§ 98.2)

відмінках, або там же без нього, що натякає на можливий перехід цих іменників, уже без суфікса **-ен-**, до другої (м'якої) відміни:

Відміни	IV	II	II
суфікс -ен-	+	-	
Н З К	тім'я	тім'я	листя
Р	тімені/и	тім'я	листя
М Д	тімені	тім'ю	листю
О	тіменем	тім'ям	листям

У цій схемі, крім до тепер звичної флексії **-і**, у дужках подано іменники *вим'я*, *ім'я*, *плем'я* і *тім'я* (треба б додати й *сім'я*) також із флексією **-и** в родовому відмінку однини⁴⁴.

Значить, коли йдеться про відмінювання іменників, хоч як паралельні, допускаються закінчення з *Українського правопису* 1929 р. Старе стало новим.

ЛІТЕРАТУРА

- УП 1929 У.С.Р.Р. Народний комісаріат освіти. *Український правопис*. [Харків]: Державне видавництво України, 1929.
- УП 1946 Народний комісаріат освіти УРСР. *Український правопис*. Київ: Українське державне видавництво, 1946.
- УП 1960 *Український правопис*. Видання друге, виправлене і доповнене. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961.
- УП 1990 Академія наук Української РСР – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. *Український правопис*. 3-тє видання, виправлене й доповнене. Київ: Наукова думка, 1990.
- УП 1993 Академія наук України – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови. *Український правопис*. 4-тє видання, виправлене й доповнене. Київ: Наукова думка, 1993.

⁴⁴ УП 2019: 73 (§ 66.IV.6)

- УП 1996 Національна академія наук України – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови. *Український правопис*. 5-те видання стереотипне. Київ: Наукова думка, 1996.
- УП 1999 Національна академія наук України – Інститут української мови. *Український правопис*. (проект найновішої редакції). Київ: Наукова думка, 1999.
- УП 2007 Національна академія наук України – Інститут української мови. *Український правопис*. Схвалений Національною академією наук України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством культури і мистецтв України. Київ: Наукова думка, 2007.
- УП 2018 Робоча група Української національної комісії з питань правопису. *Український правопис*. Проект (для обговорення). Б.м., б.в., б.д.
- УП 2019 *Український правопис*. Схвалено Кабінетом Міністрів України, спільним рішенням Президії Національної академії наук України і Колегії Міністерства освіти і науки України. Затверджено Українською національною комісією з питань правопису. Б.м., б.в., 2019.

Андрій Горняткевич – (надзвичайний професор), активний діяч Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Мовознавець, бандурист, фольклорист, Дійсний член Української вільної академії наук, Наукового товариства ім. Шевченка. Автор низки публікацій з питань українського мистецтва та мовознавства. Брав участь у діяльності комісії правопису Національної академії наук України.

НАУКОВЕ
ТОВАРИСТВО
ІМ. ШЕВЧЕНКА
В КАНАДІ

ЗАХІДНЬОКАНАДСЬКИЙ ЗБІРНИК
Том XLIX

Матеріали міжнародної наукової
конференції
МОВА, КУЛЬТУРА І СОЦІУМ В УКРАЇНІ ТА
ДІАСПОРІ
24 серпня 2019 року

Редактори: Лада Цимбала і Алла
Недашківська
Відповідальний редактор: Лада Цимбала
Коректор: Ірина Костюк
Дизайн обкладинки: Володимир Стасенко

Видання Західноканадського збірника за
підтримки:
Альбертського товариства збереження
української культури,
Наукового Товариства ім. Шевченка в Канаді та
Альбертського товариства сприяння
українських студій

Підготовано й видано заходами
Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді

Формат 100x70/16. Ум. друк.арк.
Гарнітура «TimesNewRomanC».